

..... Επίσης, το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως επιφυλάσσεται του δικαιώματός του να αναμειγνύεται και στη γεωπολιτική, ερμηνεύοντας την άποψη εκείνων, οι οποίοι μέσω αυτής διεκδικούν το πρωτείο. Όπως δηλαδή πρόσφατα η Ιερά Σύνοδος της Κωνσταντινουπόλεως κάλεσε να επιστραφούν, όπως αναφέρεται στο ανακοινωθέν, τα εξ Ουκρανίας παιδιά, που «βιαίως μετεφέρθησαν εις τήν Ρωσικήν Ὁμοσπονδίαν», χωρίς να ληφθεί υπόψη η πραγματική κατάσταση των πραγμάτων...¹

Κατά πόσον ανταποκρίνεται στην πραγματική ιστορική πρακτική και τη βυζαντινή παράδοση αυτού του είδους η ερμηνεία του πρωτείου; Υπήρχε άραγε στη βυζαντινή παράδοση κάποια ειδική αντίληψη για την πλέον κορυφαία μεταξύ των άλλων Εκκλησιών Μητέρα Εκκλησία; Από ποιον αιώνα η Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως άρχισε να θεωρεί τον εαυτό της την πιο σημαντική στην Ορθόδοξη Ανατολή και πολύ περισσότερο σε όλο τον κόσμο; Στο παρόν άρθρο καταβάλλεται προσπάθεια να απαντηθούν αυτές οι ερωτήσεις.

Ένας Ρώσος στις αρχές του 20^{ου} αι. έγραψε για την Εκκλησία ως την «κοινή μητέρα»:

«...Μόνον η μια ορθόδοξη Ελληνο-Ανατολική Εκκλησία είναι η αληθινή <...> Συνεπώς, πρέπει να τρέφουμε υψηλή εκτίμηση στην Εκκλησία ως κοινή για όλους μας μητέρα, πρέπει να είμαστε όσο το δυνατόν πιο κοντά σ' αυτήν, πρέπει να υποστηρίζουμε δραστήρια τον σύνδεσμό μας και τις ζωντανές σχέσεις με την Εκκλησία...».²

Είναι προφανές ότι κατανοούσε ως τέτοια όλη την Ελληνο-Ανατολική Εκκλησία, δηλαδή το σύνολο των κατά τόπους Εκκλησιών, εξαιρουμένων της Εκκλησίας της Ρώμης, που αποστάτησε, και των διαμαρτυρομένων. Η εν λόγω κατανόηση μοιάζει να είναι η μόνη δυνατή και είναι δύσκολο να υποθέσει κανείς κάποια άλλη.

Νωρίτερα ο Άγιος Μελέτιος Πηγάς δίδασκε για την «Ανατολική Έκκλησία» ότι ήταν η πρώτη, η οποία δέχθηκε το Θείο φως και το μεταλαμπάδευσε στους άλλους, προφανώς εννοώντας ως Ανατολική Εκκλησία τις παλαιάτερες κατά τόπους Εκκλησίες της χριστιανικής Ανατολής, δηλαδή των Ιεροσολύμων, της Αντιοχείας και της Αλεξανδρείας.³ Συμπεραίνεται ότι στο ιστορικό παρελθόν και στο σχετικά πρόσφατο παρόν η Ανατολική Εκκλησία δεν είναι μια εκ των κατά τόπους Εκκλησιών, αλλά το σύνολο των κατά τόπους Εκκλησιών, εξαιρουμένης της Δυτικής Εκκλησίας της Ρώμης.

Όμως, μετά την Άλωση της Πόλεως το 1453 και την υποταγή του Βυζαντίου στην Υψηλή Πύλη, ή την τουρκική Οθωμανική Αυτοκρατορία, η Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως, η οποία μέχρι εκείνη την εποχή, αρχής γενομένης από τον 7^ο αι., κατείχε εξέχουσα θέση στη χριστιανική Ανατολή (μετά από την κατάληψη των τριών άλλων Πατριαρχείων της Ανατολής από τους Άραβες), σταδιακά άρχισε να συνειδητοποιεί τον εαυτό της όχι ως μια «επιμέρους» Εκκλησία, παραλλήλως δρώσα με τις άλλες, αλλά ως «κοινή», «οικουμενική», «καθολική», μοναδική στο είδος της. Η εν λόγω εξαιρετικότητα ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο μετά το 1517 όταν οι Οθωμανοί Τούρκοι κατέκτησαν την Αίγυπτο, τη Συρία και την Παλαιστίνη και τα τρία παλαιά Πατριαρχεία, τα οποία συνενώθηκαν στο ένα «γένος των Ρωμαίων»

¹ «Επίσης, η Αγία καί Ιερά Σύνοδος εξέφρασε τήν εὐχὴν καὶ διετύπωσε τήν προτροπὴν ὅπως ὡς τάχιστα ἐπιστρέψουν εἰς τήν πατρίδα καὶ τὰς ἐστίαις των αἱ χιλιάδες τῶν ἐξ Οὐκρανίας παιδιῶν, ἅτινα βιαίως μετεφέρθησαν εἰς τήν Ρωσικὴν Ὁμοσπονδίαν». Βλ. URL: <https://fosfanariou.gr/index.php/2023/10/04/anakoinothen-gia-ergasies-agias-kai-ieras-synodou-4-10-2023/>

² Έτσι, με το ψευδώνυμο Ю. Б., έγραφε ένας συγγραφέας το 1905. Βλ. Ю. Б. Церковь (Η Εκκλησία) // Наставления и утешения святой веры христианской (Οι διδαχές και η παράκληση της αγίας χριστιανικής πίστεως), 1905, Βιβλ. 12. σ. 1093.

³ *Meletius Pegas*. Epistula 215. Κυρίλλω Ἱερομονάχῳ. L. 54–59 // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. 1.], 1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 272: «Οὕτω τρέχε πρὸς τὸ βραβεῖον τῆς ἄνω κλήσεως· μὴ σε πεισάτω δόξα, μὴ πλοῦτος, μὴ τοῦ πλούτου καὶ τῆς δόξης αἱ ἀνδραποδώδεις ἡδοναὶ τῆς εὐθείας ἀποκλᾶσαι. Ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία πρώτη μετέσχε, πρώτη μετέδωκε τοῦ Θεοῦ φωτὸς· ταύτης ἡμᾶς παιδὰς εἶναι ἠθέλησεν ὁ Θεός· ταύτην οἱ Πατέρες τὰ δόγματα κυρώσαντες παραδεδώκασι· μὴ ἀποστήσωμεν τῶν δικαιωμάτων τοῦ Θεοῦ».

(τουρκ. «Rum Millet»)⁴ Μεταγενέστερα, κατά τον 18^ο-19^ο αι., η Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως άρχισε να αυτοαποκαλείται Μήτηρ ή «Κοινή Μήτηρ» έναντι των άλλων κατά τόπους Εκκλησιών. Την ίδια περίοδο επήλθε η ριζική επανεξέταση των σχέσεων του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως με τις παλαιάτερες αποστολικές Εκκλησίες της Ανατολής.

Σύμφωνα με τις Πράξεις του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως εκείνη την εποχή μπορούσε ουσιαστικά μονομερώς να ενθρονίζει στους πατριαρχικούς θρόνους τους πλέον αντάξιους υποψηφίους⁵ και, αντιθέτως, να καθαιρεί τους αναξίους,⁶ δηλαδή να εφαρμόζει εμπράκτως το δικαίωμα της ανωτάτου δικαστικής Αρχής έναντι εκείνων των προκαθημένων των Εκκλησιών, οι οποίοι θεωρητικά ήταν πλήρως ισότιμοι με αυτόν. Τούτο μοιάζει πολύ πιο παράξενο, λαμβάνοντας υπόψη ότι οι άλλες κατά τόπους Εκκλησίες είχαν επίσης αποστολική προέλευση και πολύ περισσότερο, ήταν αρχαιότερες από την Κωνσταντινούπολη (τα Πατριαρχεία Αλεξανδρείας και Αντιοχείας, καθώς και η Εκκλησία της Κύπρου και το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων).

Σε σύγκριση με τις παλαιάτερες Εκκλησίες η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία ευρισκόταν σε προνομιούχο πολιτική θέση ως Εκκλησία ενός ανεξαρτήτου κράτους αυτοκρατορικού τύπου. Έτσι, στο μήνυμά του προς τη Σύνοδο της Ρωσικής Εκκλησίας (1723)⁷ καθένας εκ των τριών Πατριαρχών της Ανατολής υπέγραφε: «εὐχέτης διάπυρος καὶ ἐν Χριστῷ ἀδελφὸς ὑμῶν». ⁸ Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, το οποίο βίωνε το αίσθημα του ιδιαίτερου μεγαλείου του, αλλά τελούσε υπό την Υψηλή Πύλη, έπρεπε να «ταπεινώνεται» και να αντιμετωπίζει τη Ρωσική Εκκλησία με ιδιαίτερη ευλάβεια, όχι τόσο ως θυγατέρα, όσο ως ισότιμη και πολύ περισσότερο, υπερέχουσα αυτού Εκκλησία, καθότι τελούσε υπό την ιδιαίτερη προστασία του μοναδικού τσάρου ανεξαρτήτου κράτους στην Ορθόδοξη Ανατολή.⁹

⁴ Βαλάκου-Θεοδωροῦδη Μ., Το νομικό περίγραμμα του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας. Θεσσαλονίκη, 2001, σ. 195.

⁵ Το 1813 ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος εξέλεξε νέο Πατριάρχη Αντιοχείας. Στην αρχή της αντίστοιχης επιστολής κατοχυρώνονται τα ειδικά δικαιώματα της Μεγάλης Εκκλησίας, δηλαδή του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Βλ. Κώδιξ Θ. 323 // Γερμανός μητρ. Αΐνου, Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ ἡ ἀρμοδιότης αὐτοῦ πρὸς σύγκλησιν πανορθοδόξων συνόδων, σσ. 166–167.

⁶ Α.χ. το 1759 ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Σεραφεὶμ Β΄ με την συγκατάθεση του Πατριάρχη Ιεροσολύμων καθήρεσε τον πρώην Αντιοχείας Κύριλλο. Βλ. Κώδιξ Α.Μ. 66 411 // Γερμανός μητρ. Αΐνου, Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ ἡ ἀρμοδιότης αὐτοῦ πρὸς σύγκλησιν πανορθοδόξων συνόδων, σσ. 142–145 [Πράξεις καθαιρέσεως]. Στην Πράξη χρησιμοποιείται η περιφρονητική έκφραση «κακο-Κύριλλος». Οι δυσσεβεῖς ιεράρχες καταδικάστηκαν «ὐπὸ τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας καὶ Ἱερᾶς Συνόδου». Στην ουσία το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως ταυτίζεται με το σύνολο της Εκκλησίας.

⁷ Κώδιξ Α.Μ. 49, σελ. 227 // Γερμανός μητρ. Αΐνου, Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ ἡ ἀρμοδιότης αὐτοῦ πρὸς σύγκλησιν πανορθοδόξων συνόδων, σσ. 194–195 [Συνοδικό προς τη Ρωσική Σύνοδο]. Ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ιερεμίας Γ΄ μαζί με τον Αντιοχείας Αθανάσιο και τον Ιεροσολύμων Χρύσανθο αποστέλλουν το λεγόμενο «Συνοδικὸν τῶν τριῶν Πατριαρχῶν» αίτημα στη Ρωσική Σύνοδο (1723) να τοποθετηθεῖ αυτή από κοινού με την Εκκλησία της Ανατολής επί της ομολογίας των Αγγλικανών.

⁸ Κώδιξ Α.Μ. 49, σελ. 227 // Γερμανός μητρ. Αΐνου, Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ ἡ ἀρμοδιότης αὐτοῦ πρὸς σύγκλησιν πανορθοδόξων συνόδων, σ. 195 [Συνοδικὸν προς τη Ρωσική Σύνοδο].

⁹ Αυτή η ευλάβεια της Ανατολής έναντι της Ρωσίας των μεγάλων δουκών και τσάρων μπορεί να ερμηνευθεῖ από τα λεγόμενα του Πατριάρχη Αλεξανδρείας Αγίου Μελετίου του Πηγᾶ: «Ὅτι (φησὶν ὁ λατίνος – σ.τ.σ.) ἀπάλεσε τὴν βασιλείαν ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία. Ὡ τῆς ἀπάτης! Ἀλλὰ πρῶτον μὲν τοῦτο οὐ σήμερον, ἢ χθές, συνέβη· δεύτερον δὲ καὶ βασιλείας πλουτεῖ ἡ Ὀρθόδοξος πίστις· καὶ ὁ Μοσκοβείας γὰρ κράτιστος βασιλεὺς Ὀρθόδοξος, καὶ σοῦ γε ἡ ἀρχή, λαμπρότερα Κνέζη Βασιλείε...». Βλ. *Meletius Pegas*. Epistula 137. Τοῖς ἐν Μικρᾷ Ῥωσίᾳ. L. 288–292 // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. l.], 1976. (Ekklesiastikos Pharos, 52–57). P. 175. Ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Δοσίθεος υπέδειξε: «Οὗτος ὁ Λειτουργὸς Παῖσιος ἀληθῶς Λατινόφρων ἦν τὸ πρῶτον, ἀπελθὼν ὁμως εἰς τὴν Βασιλεύουσαν Μοσχοβίαν, ἐγένετο ἄκρος ὑπερασπιστὴς τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας». Βλ. *Dositheus*. Historia patriarcharum Hierosolymitanorum 11, 11, 7 // Δωδεκάβιβλος Δοσιθέου, Τ. 6, σ. 83:9–11.

Η Ανατολική Εκκλησία

Η έκφραση «Ανατολική Ἐκκλησία» ή «Ἑλληνο-Ανατολική Ἐκκλησία» θα μπορούσε να έχει διττή σημασία. Στη Ρωσική Αυτοκρατορία, όπως προαναφέρθηκε, υποδήλωνε το σύνολο της Ορθοδόξου Εκκλησίας, όλων των κατά τόπους Εκκλησιών της Ανατολής. Στη δυτική παράδοση η έκφραση «Ανατολική Ἐκκλησία» (λατ. «*Orientalis Ecclesia*») άρχισε να χρησιμοποιείται, αρχής γενομένης από τον Ιερό Αυγουστίνο, ο οποίος έγραψε ότι «η Δυτική και η Ανατολική Εκκλησία του Χριστού <...> φοβήθηκε <...> την άχρηστη μатаιολογία (πρβλ. Α΄ Τιμ. 6.20) των Πελαγιανών». ¹⁰ Στο Βυζάντιο η εν λόγω έκφραση, μάλλον υπό την επιρροή της διαμορφωθείσης μέχρι τότε δυτικής παραδόσεως, ¹¹ άρχισε να χρησιμοποιείται από τον 14^ο αι., όπως διαφαίνεται από τον βίο του Αγίου Φιλοθέου του Κοκκίνου. ¹² Ο Ιωάννης Ευγενικός (15^{ος} αι.) έγραψε περί τῶν τὴν ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν παριστανόντων συμμορίαν, ¹³ προφανώς έχοντας υπόψη όχι μόνο το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, αλλά όλο το σύνολο των Ανατολικών Εκκλησιών. «Ὅθεν ή ἀνατολική καθ' ήμᾶς ὀρθόδοξος ἅπασα Ἐκκλησία, καί οἱ ἐν τοῖς τέτταρσι πατριαρχικοῖς θρόνοις, καί οἱ ὑπ' αὐτοῦς πάντες ἐπίσκοποι, καί οἱ αὐτονομία τιμηθέντες...», ¹⁴ αυτή είναι σύμφωνα με τον Ιωάννη Ευγενικό η εικόνα του πληρώματος της Ανατολικής Εκκλησίας. Ο πρώτος Πατριάρχης της τουρκοκρατίας Άγιος Γεννάδιος Σχολάριος σε μια από τις επιστολές του, προτού αναδειχθεί Πατριάρχης, υπέδειξε επίσης τους «πατριάρχες <...> τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας», ¹⁵ δηλαδή θεωρούσε την Ανατολική Εκκλησία κοινή αδελφική οικογένεια όλων των κατά τόπους Ορθοδόξων Εκκλησιών εκείνης της εποχής. Ο ίδιος χαρακτήρισε «μητέρα» την Ανατολική Εκκλησία. ¹⁶

¹⁰ *Augustinus Hipponensis*. Contra duas epistolas Pelagianorum 4, 8, 20 // PL. 44. Col. 623:10–32. Πρβλ. στον Άγιο Πάπα Λέοντα σχετικά με τις συμφορές που έπληξαν την Ανατολική Εκκλησία εξαιτίας της αιρέσεως του Ευτύχου: *Leo I. De haeresi et historia Eutychiana* 7, 1 // PL. 55. Col. 1145C:2–7.

¹¹ Τον 12^ο αι. η έκφραση «Ανατολική Ἐκκλησία» άρχισε να χρησιμοποιείται τακτικά από τους δυτικούς συγγραφείς, οι οποίοι είχαν συχνά πολεμικές διαθέσεις έναντι της Ορθοδόξου Ανατολής. Βλ. λ.χ. *Sugerius S. Dionysii*. Epistula LX. Ejusdem ad eundem et viromandensem comitem // PL. 186. Col. 1379D:4–8: «Να σας είναι πρόδηλο ότι δεν αμφιβάλλουμε ότι η Ανατολική Εκκλησία ερμύνεται εξαιτίας των καθημερινών διωγμών από τους Σαρακηνούς και τους απίστους...».

¹² Κατά την περιγραφή της ουνίας της Λυών και των επιπτώσεών της λόγος γίνεται περί διχασμών εντός της Ανατολικής Εκκλησίας, υπέρ και κατά της ουνίας. Βλ. *Vita sancti patriarchae Philothei 9 // Δεστάκης Β. Α.*, Βίος και ακολουθία του αγίου Φιλοθέου (Κοκκίνου) Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (1353–1354 και 1364–1376) του θεολόγου, Έν Αθήναις, 1971 (Ήσυχαστικά και Φιλοσοφικά Μελέται 9), σ. 70:2–8: «Ταύτην τὴν ψευδοσύνοδον δεχθεῖς ὁ Μιχαήλ, καὶ τὸν Πάπαν διὰ κεφαλὴν τῶν Ἐκκλησιῶν μὲ τὴν προσθήκην εἰς τὸ σύμβολον καὶ τὰ ἄζυμα, ἐκίνησε διωγμὸν κατὰ τῶν ὀρθοδόξων καὶ ἔγινε ταραχὴ μεγάλῃ εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν, ὅτι ὅσοι δὲν ἐδέχοντο τὸν Λατινισμόν, ἐτιμωροῦντο πικρῶς καὶ πολλοὶ ἐφάνησαν μάρτυρες εἰς τε τὸ ὄρος τοῦ Λάτρου καὶ Ἀθωνος, ὅτι ὑποστρέφων ἐκ Ῥώμης ὁ Μιχαήλ βασιλεὺς μετὰ τοῦ Πατριάρχου Βέκκου...».

¹³ *Joannes Eugenicos*. Antirrheticus adversus decretum Concilii Florentini 6 // *Rossidou-Koutsou E.* John Eugenikos' Antirrhetic of the Decree of the Council of Ferrara-Florence. Nicosia, 2006. P. 25:2–3.

¹⁴ *Joannes Eugenicos*. Antirrheticus adversus decretum Concilii Florentini 29 // *Rossidou-Koutsou E.* John Eugenikos' Antirrhetic of the Decree of the Council of Ferrara-Florence. P. 136:13.

¹⁵ Βλ. *Gennadius Scholarius*. Epistulae Georgii Scholarii (ante 1450) 5 // *Oeuvres complètes de Georges (Gennadios) Scholarios* / éd. M. Jugie, L. Petit, X. A. Siderides. Vol. 4. Paris, 1935. P. 414:32–35: «Ἐν τῷ μεταξύ δὲ οἱ ἐνταῦθα ὑπολειπόμενοι δύο πρέσβεις δώσουσιν ἐξόδους, δι' ὧν καὶ δι' οἰκείων πρέσβεων ὁ βασιλεὺς τὴν συναγωγὴν ποιήσεται τῶν πατριαρχῶν καὶ τῶν ἐπισκόπων τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἢ τοποτηρητῶν αὐτῶν».

¹⁶ Βλ. *Gennadius Scholarius*. De verbis patrum Latinorum de processu Spiritus Sancti // *Jugie M., Petit L., Siderides X. A.* Oeuvres complètes de Georges (Gennadios) Scholarios. Vol. 3. Paris, 1930. P. 63:13–18: «Νῦν δὲ ὅσα ἐχρῆν περὶ τῶν ῥητῶν τῶν ἐσπερίων διδασκάλων καὶ Πατέρων εἰπεῖν, πρὸς τοὺς οἰκείους τῇ μητρὶ ἡμῶν τῇ ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ τῇ δόξῃ αὐτῆς καὶ διδασκαλίᾳ, ὡς ἂν μὴ θορυβῶνται, ἐκ πλειόνων ὀλίγα εἴρηται σὺν Θεῷ».

Ο Άγιος Μελέτιος Πηγάς¹⁷ έγραψε: «...φρόνημα τής Ανατολικής Έκκλησίας, φρόνημα τής πίστεως τής Καθολικής...»,¹⁸ εννοώντας προφανώς ως Ανατολική Εκκλησία την καθ' όλον Εκκλησία:

«...καί μεμένηκεν ή ανατολική Έκκλησία τὸ γνήσιον σῶμα τής αὐτῆς Έκκλησίας (φημι τής καθολικῆς καί ἀποστολικῆς)...».¹⁹

«Μνήμην καί επίσκεψιν ποιούμενοι διακαῇ καί τής μητρὸς ἡμῶν ἀνατολικῆς Έκκλησίας ὀρθοδόξων...».²⁰

«...ταῦτα κρατεῖ ή Ανατολική Έκκλησία, ταῦτα διδάσκει, ταῦτα παραδίδωσιν, οὐδεμίαν προσθήκην ἢ ἀφαίρεσιν παραδεχομένη...».²¹

Σύμφωνα με τον Άγιο Μελέτιο Πηγά η Ανατολική Εκκλησία περιγράφεται και με άλλους επιθετικούς προσδιορισμούς: «Γραικική»²² ή «Αρχαία»²³. Τούτο επιτρέπει να διασαφηνίσουμε την ακριβή σύνθεσή της, καθώς συγκροτείται από τα Πατριαρχεία της Ανατολής και την Εκκλησία της Κύπρου, που βρέθηκαν στο έδαφος της Υψηλής Πύλης ως «τὸ προσφυέστατον στέλεχος τής Καθολικῆς Έκκλησίας».²⁴ Παραλλήλως η Ανατολική Εκκλησία είναι αρκετά ποικιλόμορφη ως προς την εθνική σύνθεση και τα έθιμά της».²⁵

¹⁷ Χάριν αληθείας πρέπει να επισημάνουμε ότι ο Άγιος Μελέτιος Πηγάς αποκαλούσε την Ανατολική Εκκλησία «μητέρα τῶν Έκκλησιῶν» από ιστορικής απόψεως. Βλ. *Meletius Pegas*. Epistula 241. Εἰς Σαυρομάτας. L. 5–11 // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. I.], 1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 288. Κατά τον Μελέτιο, «μητέρα γὰρ οὖσαν τῶν Έκκλησιῶν τὴν Ανατολικὴν Έκκλησίαν» ἀπὸ τοὺς ἀποστολικούς χρόνους. Βλ. *Meletius Pegas*. Epistula 257. Τῷ Πανιερωτάτῳ Φιλαδελφείας κὺρ Γαβριήλ, ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ ἐν Κυρίῳ περιποθήτῳ, χάριν, ἔλεος παρὰ τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. L. 445–450 // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. I.], 1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 314.

¹⁸ *Meletius Pegas*. Epistula 9. Μαξίμῳ τῷ Θεοφιλεστάτῳ Κυθήρων. L. 201–202 // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. I.], 1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 33.

¹⁹ *Meletius Pegas*. Epistula 10. Τοῖς ἐν Χριστῷ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν, καὶ Θεῷ καὶ Σωτῆρι ἀδελφοῖς καὶ συλλειτουργοῖς, τῷ τε Πανιερωτάτῳ Γαβριήλ Φιλαδελφείας καὶ τῷ Θεοφιλεστάτῳ Κυθήρων Μαξίμῳ τῷ Μαργουνίῳ χάριν, ἔλεος. L. 42–43 // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. I.], 1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 35.

²⁰ *Meletius Pegas*. Epistula 31. Ἰωβ Πατριάρχῃ Ρωσίας, καὶ Μοσκόβου, καὶ τῶν ὑπερβορείων μερῶν. L. 34–37 // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. I.], 1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 66.

²¹ *Meletius Pegas*. Epistula 175. Τῷ εὐσεβεστάτῳ καὶ Ὁρθοδοξοτάτῳ ἄρχοντι Κνέζη Ἀδάμῳ Βασιλείου Βισκοβέτσκι, καὶ τῷ εὐσεβεστάτῳ Κνέζη Κυριακῷ Ρουζίνσκι μετὰ τῶν λοιπῶν Ἀρχόντων, καὶ παντὸς τοῦ λαοῦ τῶν ὀρθοδόξων, τῆς ἱερᾶς τάξεως, καὶ τῆς κοσμικῆς καταστάσεως· υἱοῖς ἐν Κυρίῳ περιποθήτοις, χάριν... L. 17–18 // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. I.], 1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 207.

²² Πρβλ. *Bernardus Claraevallensis*. Epistula 221. Petri Venerabilis ad Bernardum abbatem 9 // PL. 182. Col. 403D:2–6: «Επίσης, εἴμαστε μάρτυρες τῆς εποχῆς μας. Βλέπουμε ὅτι ολόκληρη ἡ Εκκλησία τῆς Ρώμης καὶ ολόκληρο τὸ λατινικὸ ἔθνος προσφέρει ὡς σωστικὴ θυσία στὸν Θεὸ τὰ ἄζυμα, ἐνῶ ἡ Γραικικὴ Εκκλησία καὶ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς Ανατολῆς καὶ τὰ βαρβαρικά χριστιανικά ἔθνη προσφέρουν ὡς θυσία, ὅπως λέγεται περὶ αὐτῶν, τὸν ἐνζυμο ἄρτο».

²³ *Meletius Pegas*. Epistula 258. Κυριακῷ Φωτεινῷ ἱατρῷ καὶ διδασκάλῳ ἐν Ἐγγοσταλδιανίῳ Ἀκαδημίᾳ λαμπροτάτῳ· χάριν, ἔλεος, καὶ εἰρήνην παρὰ τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. L. 180–184 // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. I.], 1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 322.

²⁴ *Meletius Pegas*. Epistula 270. Τοῖς ἀπανταχοῦ Ὁρθοδόξοις καὶ εὐσεβεῖσι Χριστιανοῖς, τοῖς τε τοῦ ἱεροῦ καταλόγου καὶ τῆς κοσμικῆς τάξεως, τοῖς ἐν Κυρίῳ περιποθήτοις· χάριν, ἔλεος, καὶ εἰρήνην παρὰ Κυρίου καὶ Θεοῦ. L. 31–34 // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. I.], 1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 334.

²⁵ *Meletius Pegas*. Oratio ad Silvestrum patriarcham (edita a Dositheo patriarcha) // Τόμος Χαράς, ἔκδ. K. Siamakes, Θεσσαλονίκη, 1985, σ. 544:8–13: «...οὐδὲ γὰρ Έκκλησίας οὐδὲ ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας τὴν ιδέαν παρὰ τοῖς δυτικοῖς διασφύζεσθαι. ἐπὶ δὲ τῆς ἀνατολικῆς Έκκλησίας τίς μὴ θαυμάσειεν ἐν τοσαύτῃ ἐθνῶν διαφορᾷ, γλώσσαις, ἔξεσι, χώραις, διαφερόντων, τὰ τῆς Έκκλησίας μένειν παρὰ πᾶσι τὰ αὐτά, κατ' οὐδὲν τῶν προτέρων παρηλλαγμένων ἐπιγενεστέρων;».

Κατά τον ίδιο τρόπο γενικότερα σκεπτόταν και ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Δοσίθεος: η Ανατολική Εκκλησία αποτελείτο από τέσσερα Πατριαρχεία, εκ των οποίων το πρώτο τιμής ένεκεν είναι εκείνο της Κωνσταντινουπόλεως.²⁶

Η Ανατολική Εκκλησία συγκρινόμενη με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία παρέπεμπε στην ορθόδοξη Ανατολή, που διέφερε από τη ρωμαιοκαθολική Δύση. Ακριβώς επειδή το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως ήταν η κορυφαία πλευρά της έριδας, έτσι και εκλαμβάνονταν πρωτίστως ως Ανατολική από τους δυτικούς της αντιπάλους ή τους συνίτες, όπως λ.χ. έγραψε ο Γεώργιος Τραπεζούντιος:

«Αὕτη γὰρ μόνη μετὰ τὸ σχίσμα τὴν ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν συνίστα πᾶσαν...».²⁷

Και πολύ περισσότερο, οι ρωμαιοκαθολικοί ονόμαζαν τη Δυτική τους Εκκλησία «μήτηρ» και την Ανατολική Εκκλησία «θυγατέρα»,²⁸ πράγμα που προφανώς δεν θα μπορούσε να γίνει αποδεκτό από την Ορθόδοξη Ανατολή. Επίσης, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ιεροσολύμων Δοσιθέου, οι Λατίνοι ονόμαζαν την Εκκλησία της Ρώμης «κεφαλή», ενώ την Ανατολική «σώμα»²⁹, το οποίο ως εκ τούτου θα πρέπει να την υπακούει. Τα ίδια τα μέλη της Ανατολικής Εκκλησίας κινούμενα από ζήλο για την Ορθοδοξία αντιμετώπιζαν τον Πάπα της Ρώμης ως αντίχριστο και δράκο.³⁰

Κατά το δεύτερο ήμισυ του 17^{ου} – αρχές του 18^{ου} αι. η ιδέα περί μίας Ανατολικής Εκκλησίας άρχισε να διαμορφώνεται προς δύο διαφορετικές κατευθύνσεις. Από τη μια, ο Αναστάσιος Γόρδιος, ο οποίος νοούσε την Ανατολική Εκκλησία ως αποστολική και καθολική³¹, έγραφε:

«Καὶ ἐγένεν ὥσαν ἕνας μεταποπισμὸς τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τῶν τριῶν Πατριαρχείων ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴν εἰς τὰ βόρεια μέρη τῆς μεγάλης Ῥωσίας. Καὶ μένει ἐκεῖ καὶ θέλει μείνῃ ὀρθοδοξοῦσα, χάριτι τοῦ αὐτῆς νυμφίου καὶ ἐραστοῦ, Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, ἕως τῆς συντελείας τοῦ παρόντος αἰῶνος».³²

Συνεπώς, ο Αναστάσιος Γόρδιος ταύτισε την Ανατολική Εκκλησία με τη Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία, ως Εκκλησία ενός ανεξαρτήτου κράτους, που κυβερνάται από τον τσάρο.

²⁶ *Dositheus*. *Historia patriarcharum Hierosolymitanorum* 10, 3 // Δωδεκάβιβλος Δοσιθέου, Τ. 6, σ. 263:3–9: «...ἀλλὰ δεῖ πάντως καὶ τὴν καθολικὴν τῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησίαν ἐν τῷδε τῷ κόσμῳ ἐπιζητήσαντας εἰς ταύτην καταφυγεῖν, καὶ ταύτη περιπλακῆναι, καὶ ἐν τοῖς κόλποις αὐτῆς περιθάλπεσθαι, αὕτη δὲ ἐστὶν ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, τέτρασι στόλοις τοῖς πατριαρχικοῖς θρόνοις ἐρειδομένη, ὧν ὁ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπερέκκειται, οὐ τύφῳ, οὐ δεσποτείᾳ, οὐ δὲ ταῖς κοσμικαῖς φαντασίαις προέχων, ἀλλὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς εὐταξίας ἀρχαίῳ...».

²⁷ *Georgius Trapezuntius*. *De processione spiritus sancti et de una, sancta, catholica Ecclesia* // PG. 161. Col. 856:13–14.

²⁸ Βλ. *Sylvester Syropulus*. *Historiae* 2, 13 // *Laurent V*. *Les «Mémoires» du Grand Ecclesiarque de l'Église de Constantinople* Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438–1439). Paris, 1971. P. 114:5–6: «...ἄλλως θ' ὅτι ἡ Ῥωμαϊκὴ Ἐκκλησία μήτηρ ἐστίν, ἡ δὲ Ἀνατολικὴ θυγάτηρ· καὶ ὀφείλει ἡ θυγάτηρ παραγενέσθαι πρὸς τὴν μητέρα».

²⁹ *Dositheus*. *Historia patriarcharum Hierosolymitanorum* 3, 9 // Δωδεκάβιβλος Δοσιθέου, Τ. 2, σ. 42:12–18: «...ὥστε τὸν Πάπαν τῆς Ῥώμης καὶ τοὺς ὑπ' αὐτὸν πάντας Ἐπισκόπους οἵτινες καὶ Δυτικὴ Ἐκκλησία λέγονται παρὰ τῶν ἁγίων πατέρων εἶναι κεφαλὴν, τοὺς δὲ ἐν Κωνσταντινουπόλει πατέρας οἵτινες καὶ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία λέγονται παρὰ τῶν αὐτῶν εἶναι σῶμα, δηλὸν ὅτι πολυκέφαλός ἐστιν Ὑδρα ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία, καὶ γὰρ πῶς δύνανται τοσοῦτοι μία εἶναι κεφαλὴ;».

³⁰ Βλ. *Anastasius Gordius*, *Περὶ Μωάμεθ καὶ κατὰ Λατείνων* 57:33–40: «Καὶ τὸ μεγαλύτερον, νὰ εἶναι καὶ νὰ λέγεται Ἀντίχριστος καὶ ἐχθρὸς τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἀντίθεος καὶ ἀντίδικος τῶν ἁγίων ἀποστόλων καὶ τῶν πατέρων καὶ πασῶν τῶν οἰκουμενικῶν ἁγίων συνόδων, διώκτης τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, προδότης καὶ ἐχθρὸς τῶν χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀξιώματα ὁ πάπας τὰ ἀπόκτησε μὲ τὸν κόπον του. Διὰ τοῦτο καὶ θέλει γένει κληρονόμος τῆς λίμνης τοῦ πυρὸς μετὰ τοῦ ἀρχαίου Δράκοντος, τὸν ὁποῖον ἐμμήθη καὶ αὐτὸς κατὰ πάντα εἰς τὴν ἀποστασίαν καὶ ἀνταρσίαν».

³¹ *Anastasius Gordius*, *Περὶ Μωάμεθ καὶ κατὰ Λατείνων* 81:29–30: «Καὶ τέτοιας λογῆς φρονοῦμεν καὶ λέγομεν, μάλιστα φρονεῖ ἡ ἀνατολικὴ, καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ Ἐκκλησία περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος». Η έκφραση «ἀνατολική, καθολικὴ Ἐκκλησία» καθιερώθηκε τὸν 18^ο αι., βλ. στην «Ὁμολογία πίστεως» τοῦ Οσίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου: *Nicodemus Hagiorita*. *Confessio fidei* 1 // *Paschos P. B*. Ἐν ἀσκήσει καὶ μαρτυρίῳ, Ἀθήνα, 1996 (Ὑμναγολογικὰ Κείμενα καὶ Μελέτες 3), σ. 107:11–12.

³² *Anastasius Gordius*, *Περὶ Μωάμεθ καὶ κατὰ Λατείνων* 44:67–73.

Από την άλλη κατά την άποψη της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, αρχίζοντας ιδίως από τον 18^ο αι. και εφεξής, η Ανατολική Εκκλησία είναι ακριβώς το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, το οποίο ηγείται των λοιπών Εκκλησιών. Ο πάγιος επιθετικός προσδιορισμός «Μεγάλη Ἐκκλησία»³³ τονίζει το ιδιαίτερο μεγαλείο της Κωνσταντινουπόλεως και της πατριαρχικής Εκκλησίας σε αυτήν. Σύμφωνα με την ιδεολογία των οπαδών του πρωτείου της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, κατά το δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αι. η «Μεγάλη Ἐκκλησία» είχε «μεγίστη εὐθύνη ἐνώπιον τῆς καθόλου Ἐκκλησίας»,³⁴ αποτελώντας εμπράκτως την κεφαλή της. Η λειτουργία της «Ἐνδημούσης Συνόδου», μέλη της οποίας ήταν άλλοι Πατριάρχες και προκαθήμενοι της Ορθοδόξου Ανατολής, ενίσχυσε την εν λόγω εικόνα ως αμετάβλητη. Προνόμια, τα οποία απονεμήθηκαν στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως από τον Μωάμεθ τον Πορθητή³⁵ και σειρά διεθνών συνθηκών³⁶ κατέστησαν αργότερα ιδιόμορφη νομική θεμελίωση του υποτιθέμενου ηγετικού ρόλου της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως στην οικουμενική Ορθοδοξία. Είναι παράδοξο ότι ο ιδρυτής του Ισλάμ, ο οποίος από τους ίδιους τους Έλληνες εθεωρείτο είτε αντίχριστος, είτε ο πρόδρομός του,³⁷ βρέθηκε στις καταβολές εκείνου του νέου τύπου προνομίων, τα οποία άρχισε να απολαμβάνει το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και σε ιδιαίτερη αφθονία μετά την Άλωση.

Τον 19^ο αι. ο Νεόφυτος Δούκας αντιλαμβανόταν ως «Ἀνατολική Ἐκκλησία» τη «Μεγάλη Ἐκκλησία» της Κωνσταντινουπόλεως,³⁸ αλλά ακόμη και χωρίς τέτοιου είδους απευθείας ταύτιση ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως εθεωρείτο η πραγματική κεφαλή της, βάσει της οθωμανικής νομοθεσίας περί προνομίων, ωστόσο χωρίς επαρκή σχετική ιεροκανονική θεμελίωση.

Η Μήτηρ Εκκλησία

Προκειμένου να κατανοήσουμε βαθύτερα τον ρόλο του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στην οικουμενική Ορθοδοξία, μπορούμε να εξετάσουμε την έκφραση «Μήτηρ Εκκλησία» στην πατερική και βυζαντινή παράδοση. Σε αντιδιαστολή προς την έκφραση «Ἀνατολική Ἐκκλησία» η αντιπαραβολή Εκκλησίας και μητέρας είναι αρχαιότερη. Εν τούτοις, μεταξύ αυτών των εκφράσεων και της ιστορίας τους υπάρχουν πολλά κοινά σημεία. Την περίοδο της καθιερωμένης αναδείξεως και διαδόσεως της εκφράσεως «Ἀνατολική Ἐκκλησία» στο Βυζάντιο η έκφραση «Μήτηρ Ἐκκλησία» άρχισε να χρησιμοποιείται εξ αρχής έναντι όλης της Ανατολικής Εκκλησίας ως συνόλου των τεσσάρων Πατριαρχείων της Ανατολής και στη συνέχεια έναντι μόνο του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ως του σημαντικότερου ανάμεσά τους. Λαμβάνοντας υπόψη την αντιλατινική πολεμική, όπου οι Έλληνες αρνούνταν κατηγορηματικά το αποκλειστικό δικαίωμα της Εκκλησίας της Ρώμης να αποκαλείται «Μήτηρ Ἐκκλησία», η οικειοποίηση του εν λόγω προσδιορισμού από την Κωνσταντινούπολη αποτελεί πρόδηλο βήμα στην αρκετά μακρά πορεία της

³³ Βλ. λ.χ. Πρακτικά τῆς Ἀγίας καὶ Μεγάλης Συνόδου [1872], σ. 7: «Ὅτε ἡ μεγάλη Ἐκκλησία ἐν πνεύματι πρῶτης καὶ μετὰ μητρικῆς στοργῆς ἠγωνίζετο πείσαι τοὺς προεξάρχοντας τοῦ κινήματος [δηλαδή, τῆς Βουλγαρικής Ἐξαρχίας – σ.τ.σ.]...».

³⁴ Ibid. σ. 9: «...ἡ μεγάλη Ἐκκλησία κρίνουσα ὅτι ἐπέκειτο αὐτῇ μεγίστη εὐθύνη ἐνώπιον τῆς καθόλου Ἐκκλησίας...».

³⁵ Αναλυτικότερα περὶ τῶν προνομίων βλ. Βαλάκου-Θεοδοροῦδη Μ., Το νομικὸ περίγραμμα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στο πλαίσιο τῆς διεθνούς κοινότητας, Θεσσαλονίκη, 2001, σσ. 193–216.

³⁶ Αναλυτικότερα περὶ τῶν διεθνῶν συμφωνιῶν βλ. Βαρθολομαῖος (Χρήστος) Ἱατρίδης, ἀρχιμανδρίτης, Διεθνὲς συμβατικὸ δίκαιο καὶ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. [Διδακτορικὴ διατριβή]. Κομοτηνή, 2019· Βαλάκου-Θεοδοροῦδη Μ. Το νομικὸ περίγραμμα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στο πλαίσιο τῆς διεθνούς κοινότητας, σ. 150–155.

³⁷ Anastasius Gordius. Περί Μωάμεθ καὶ κατὰ Λατείνων 46:56–61. Ο Ἀναστάσιος Γόρδιος προσευχόταν ὡς εξής: «...διατὶ ἔχει χιλίους χρόνους ὅπου κινδυνεύει ἡ ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ὑπὸ τοῦ ἀντιχρίστου Μωάμεθ, καὶ ὡς φαίνεται τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι καμμία ἐλπίς ἐλευθερίας εἰς ἡμᾶς ἐν τῷ παρόντι αἰῶνι. Ἀλλὰ γένοιτο, Κύριε, κἂν ἐν τῷ μέλλοντι, καὶ μὴν ἀστοχίσωμεν καὶ τῶν δύο, καὶ τῆς νῦν καὶ τῆς μελλούσης». Βλ. ἐπίσης Καριώτογλου Α., Ἰσλάμ καὶ χριστιανικὴ χρησιμολογία. Ἀπὸ τὸν μῦθο στὴν πραγματικότητα, Θεσσαλονίκη, 2000.

³⁸ Βλ. Neophytus Ducas. Epistula 1495. Θεοδωρήτωρ. L.1–7 // Ἐπιστολαὶ πρὸς τινὰς ἐν διαφόροις περιστάσεσι ὑπὸ Νεοφύτου Δούκα εἰς τόμους δύο ὡς ἀκολουθία τῶν κατὰ τὸ 1839 προεκδεδωμένων, Τ. 2, Ἀθῆναι, 1844, σ. 175–176.

μονομερείας, στην οποία ήδη από τότε βάδιζε η Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως, ενώ τον τελευταίο αιώνα βαδίζει ακόμη πιο εντατικά. Ο προσδιορισμός «μήτηρ» ως προς το περιεχόμενό του συγγενεύει με τον προσδιορισμό «κεφαλή»³⁹, ο οποίος σε περίπτωση οικειοποιήσεως από ένα πρόσωπο, το οποίο διεκδικεί την κυριαρχία εφ' όλης της Εκκλησίας, αποτελεί ένα από τα εργαλεία του θεσμού του πρωτείου, που έρχεται σε αντίθεση με τη συνοδική εκκλησιολογία της Ορθοδόξου Εκκλησίας.

Αρχαία πατερική περίοδος

Ο αρχαίος χριστιανός στοχαστής Ωριγένης μας κληροδότησε την εξής διατύπωση:

«Ἔστι δὲ μήτηρ ἡμῶν καὶ ἡ Ἐκκλησία, ἣν τῷ Πνεύματι τῷ ἁγίῳ ἑαυτῷ ὁ Θεὸς καὶ Πατὴρ ἡρμόσατο εἰς γυναῖκα· τίκει γὰρ αἶδι δι' αὐτῆς ἑαυτῷ υἱοὺς καὶ θυγατέρας».⁴⁰

Επίσης, σύμφωνα με το σκεπτικό του ιδίου συγγραφέα, ο Θεός Πατήρ και η Μήτηρ Εκκλησία χαίρονται για όσους διδάχθηκαν τη γνώση και τη σοφία του Θεού.⁴¹ Ο όρος «Πατήρ» στην τριαδική θεολογία οδήγησε στον αντίστοιχο όρο και την έννοια «Μήτηρ Ἐκκλησία» στην εκκλησιολογία.⁴²

Εκτός του Θεού Πατέρα, «Πατήρ» απεκαλείτο επίσης και ο Σωτήρ Χριστός, ο οποίος μυστηριακά συνδεόταν με τη Μητέρα Εκκλησία.⁴³

Στον «Βίο Κύρου καὶ Ἰωάννου» αναφέρεται ότι για τον Ανάργυρο Κύρο ο Θεός είναι Πατήρ και η Εκκλησία είναι Μητέρα:

«Τῇ δὲ πνευματικῇ γεννήσει Πατέρα μὲν τὸν Θεὸν ἔχων, τὸν δι' ὕδατος αὐτὸν καὶ Πνεύματος ἀναγεννήσαντα· μητέρα δὲ τὴν ὀρθόδοξον τοῦ Πατρὸς Ἐκκλησίαν».⁴⁴

Οι εν λόγω αρχαίες ερμηνείες – περιγραφές της Εκκλησίας έχουν ως αφετηρία την απευθείας συσχέτισή της με τον Τριαδικό Θεό και αποκλείουν οποιαδήποτε εικόνα της Μητρός Εκκλησίας, εκτός της πλέον καθολικής. Ουδεμία Τοπική Εκκλησία δεν μπορεί να διεκδικεί την ιδιαίτερη εγγύτητά της προς τον Θεό ή την ιδιαίτερη σύγκρισή της με Εκείνον.

Οι ορισμοί της Μητρός Εκκλησίας χρησιμοποιήθηκαν και εκτός της απευθείας αναλογίας με το Πρώτο ή το Δεύτερο Πρόσωπο της Αγίας Τριάδος. Κατά τη γνώμη του Ευσεβίου της Καισαρείας η *ἐπουράνιος Ἐκκλησία* «ἐστὶ μήτηρ τῶν ἐπὶ γῆς ἁγίων ἀνδρῶν».⁴⁵

³⁹ Βλ. αναλυτικότερα Διονύσιος Σλιόνος, *καθηγούμενος*. Ποιος είναι η κεφαλή της Εκκλησίας; // <https://www.romfea.gr/epikairotita-xronika/57620-poiος-einai-i-kefali-tis-ekklisias>

⁴⁰ Origenes. Expositio in Proverbia (fragmenta e catenis) // PG. 17. Col. 201:17–23.

⁴¹ Βλ. Origenes. Expositio in Proverbia (fragmenta e catenis) // PG. 17. Col. 201:23–28. «Καὶ ἐπὶ μὲν τοῖς πεπαιδευμένοις τὴν τοῦ Θεοῦ γνῶσιν καὶ σοφίαν, εὐφραίνεται καὶ ὁ Πατὴρ ἡμῶν Θεός, καὶ ἡ μήτηρ ἡ Ἐκκλησία».

⁴² Η εν λόγω θεολογική παραστατικότητα εφαρμοζόταν και στην όψιμη βυζαντινή θεολογία. Βλ. Petrus Argivus. Encomium ad sanctos Anargyros Cosmam et Damianum 3:90–94 // Kyriakopoulos K. T., Αγίου Πέτρου επισκόπου Ἄργους βίος καὶ λόγοι, Ἀθήναι, 1976, σ. 86: «Πατὴρ δὲ πρῶτος καὶ ἀληθής, ὁ πάντων Θεός καὶ μήτηρ ἡ Ἐκκλησία· ἀδελφοὶ καὶ φυλᾶται καὶ ἀγχιστεῖς, οἱ ἀπ' αἰῶνος Θεῷ εὐαρεστήσαντες δίκαιοι, Πατριάρχαι, Προφῆται, Ἀπόστολοι, Μάρτυρες καὶ πάντες οἱ ὁσῶς καὶ ἀνεπιλήπτως βίωσαντες, συμπολῖται καὶ φίλοι καὶ συνεργοὶ καὶ συμπράττοντες...».

⁴³ Ἔτσι στο μνημεῖο της βυζαντινῆς γραμματείας με τίτλο «Φυσιολόγος» στο περί «Ἐχίδνης» κεφάλαιο λεγόταν ὅτι «οἱ Ἰουδαῖοι <...> ἀπέκτειναν τὸν πατέρα, τουτέστι τὸν Χριστόν, ἀπέκτειναν τὴν μητέρα, τουτέστι τὴν Ἐκκλησίαν». Η ως ἀνω φράση δύναται νὰ γίνῃ ἀντιληπτή κατὰ τὸ τελευταῖο μέρος της ὑπὸ τὴν έννοια τῶν διωγμῶν κατὰ της πρωτοχριστιανικῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος. Βλ. Physiologus (redactio secunda quae vocatur Byzantina) 22:11–13 // Physiologus / ed. F. Sbordone. Rome, 1936. [Hildesheim, 1976]. P. 236.

⁴⁴ Vita et miracula sanctorum Cyri et Joannis (BHG 469) // PG. 87.3. Col. 3677:22–25.

⁴⁵ Eusebius. Commentaria in Psalmos // PG. 23. Col. 401:39–43.

Οι τρεις Ιεράρχες

Παραλλήλως με την καθολική ιδέα της Μητρός Εκκλησίας, αρχικά στον Άγιο Γρηγόριο τον Θεολόγο εμφανίζονται μερικές εκδοχές σχετικές με τη Μητέρα Εκκλησία, έναντι της μιας ή της άλλης επαρχιακής Εκκλησίας. Έτσι έγραψε περί της Εκκλησίας της Καισαρείας: «Ἄλλ' ἡ μήτηρ ἡμῶν Ἐκκλησία, τὴν Καισαρέων λέγω», ⁴⁶ όπως και ο Μέγας Βασίλειος έγραψε περί εκείνης της Νικοπόλεως: «Μὴ δικαιολογεῖσθε πρὸς τὴν μητέρα ὑμῶν τὴν ἐν Νικοπόλει Ἐκκλησίαν». ⁴⁷ Ταυτοχρόνως ο Άγιος Γρηγόριος εξυμνούσε τον κοιμηθέντα Μέγα Βασίλειο ως εκείνον ο οποίος «τῇ μητρὶ φέρων ἑαυτὸν τῇ Ἐκκλησίᾳ δίδωσιν», ⁴⁸ εννοώντας προφανώς ως Εκκλησία ὅλη την Οικουμενική Εκκλησία.

Ο ἴδιος ο Μέγας Βασίλειος υπερασπιζόταν «τὴν πάντων μητέρα», προφανώς την Οικουμενική Εκκλησία, ἀπὸ τους φορεῖς του πνεύματος της υπερηφάνειας και της ἐπαρσης ⁴⁹. Αὐτή δε, σύμφωνα με την ασκητική θεολογία του, εἶναι μητέρα των παρθένων, που ἔχουν αφιερωθεῖ στον Θεό ⁵⁰. Επίσης αξίζει προσοχῆς ἡ ἐκφραση του Μεγάλου Βασιλείου «κοινὴ μήτηρ»:

«Πάλιν μὲν γάρ, ὡς ἴστε, τὴν οἰκείαν ὁ διάβολος καθ' ἡμῶν ἐπεδείξατο λύτταν <...> Πάλιν δὲ ἡ κοινὴ μήτηρ [δηλαδή, ἡ Εκκλησία – σ.τ.σ.] ἐνίκησε...». ⁵¹

Αὐτὸς ο προσδιορισμὸς της Εκκλησίας ὡς «κοινῆς μητρός» διαδόθηκε ευρέως στους μεταγενέστερους αἰῶνες, συμπεριλαμβανομένης και της ορολογίας της διδασκαλίας του πρωτείου εξουσίας του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ στην πατερική φιλολογία υπέδειξε μόνον τὴν οἰκουμενική Εκκλησία ὡς οἰκογένεια των κατὰ τὸπους Εκκλησιῶν.

Ο ιερὸς Χρυσόστομος έγραψε ὅτι «ἡ Ἐκκλησία, ἡ κοινὴ πάντων ἡμῶν μήτηρ», ἡ ὁποία καθημερινῶς οἰκοδομεῖ και διδάχῃς δίδει. ⁵² «... Ἐν τοῖς κόλποις τῆς Ἐκκλησίας τῆς κοινῆς ἀπάντων ἡμῶν μητρός...», οἱ χριστιανοί, ο ὁποῖοι ἐπέλεξαν τὴν οδὸ της ἀρετῆς, ευφραίνονται, ἐνῶ ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἀρνοῦνται τὴν οδὸ αὐτὴ στενοχωροῦνται και θλίβονται. ⁵³ Στὴν πνευματικὴ κληρονομία του ιεροῦ Χρυσοστόμου ἡ ιδέα της Εκκλησίας ὡς «κοινῆς μητρός» καθίσταται ἓνα ιδιόμορφο ἐπαναλαμβανόμενο μοτίβο, ⁵⁴ τὸ ὁποῖο πολὺ ευστόχως συσχετίζεται με τὸν καθολικὸ και οἰκουμενικὸ χαρακτήρα της Εκκλησίας.

«Ἡ Ἐκκλησία μήτηρ ἐστὶ τῶν οἰκείων τέκνων, καὶ τούτους δεχομένη, καὶ τοῖς ξένοις τοὺς κόλπους ἐφαπλοῦσα». ⁵⁵

Ἡ Εκκλησία εἶναι μητέρα μας, ὅπως ἡ Ἄνω Ἱερουσαλήμ σύμφωνα με τὴν Ἀγία Γραφή:

⁴⁶ *Gregorius Nazianzenus*. Epistula 44. Εὐσεβίῳ Σαμοσάτων 4:1 // *Saint Grégoire de Nazianze*. Lettres / éd. P. Gallay. Vol. 1. Paris, 1964. P. 57. Βλ. ἐπίσης *Gregorius Nazianzenus*. Epistula 50. Τῷ Αὐτῷ [Βασιλείῳ] 5:1–4 // *Saint Grégoire de Nazianze*. Lettres / éd. P. Gallay. Vol. 1. Paris, 1964. P. 65.

⁴⁷ *Basilius Caesariensis*. Epistula 227. Πρὸς τοὺς ἐν Κολωνίᾳ κληρικοὺς 1:25–26 // *Saint Basile*. Lettres / éd. Y. Courtonne. Vol. 3. Paris, 1966. P. 30.

⁴⁸ *Gregorius Nazianzenus*. Funebris oratio in laudem Basilii Magni Caesareae in Cappadocia episcopi (orat. 43) 31, 5:1–4 // *Grégoire de Nazianze*. Discours funèbres en l'honneur de son frère Césaire et de Basile de Césarée / éd. F. Boulenger. Paris, 1908. P. 126.

⁴⁹ *Basilius Caesariensis*. Epistula 41. Βασίλειος πρὸς Ἰουλιανόν 1:8–14 // *Saint Basile*. Lettres / éd. Y. Courtonne. Vol. 1. Paris, 1957. P. 96–97.

⁵⁰ *Basilius Caesariensis*. Epistula 169. Γρηγορίῳ Βασίλειος 1:45–46 // *Saint Basile*. Lettres / éd. Y. Courtonne. Vol. 2. Paris, 1961. P. 105.

⁵¹ *Basilius Caesariensis*. Quod rebus mundanis adhaerendum non sit // PG. 31. Col. 556:38–43.

⁵² *Joannes Chrysostomus*. Ad populum Antiochenum (homiliae 1–21) 6, 1 // PG. 49. Col. 81:41–46.

⁵³ *Joannes Chrysostomus*. Ad illuminandos catecheses 1–2 (series prima et secunda) 1, 1 // PG. 49. Col. 224:14–19.

⁵⁴ Βλ. ἐπίσης *Joannes Chrysostomus*. De baptismo Christi // PG. 49. Col. 363:40 — 364:2.

⁵⁵ *Joannes Chrysostomus*. De sancto hieromartyre Phoca // PG. 50. Col. 702:49–52.

«...Ἡ δὲ ἄνω Ἱερουσαλὴμ ἐλευθέρα ἐστὶν, ἣτις ἐστὶ μήτηρ ἡμῶν» (Γαλ. 4, 26).⁵⁶

Επίσης ο ἱερός Χρυσόστομος ερμηνεύει εφαρμόζοντας έναντι της Εκκλησίας την προφητεία της Παλαιάς Διαθήκης για τη στείρα γυναίκα (βλ. Ψαλ. 112, 9):

«...Στείρα ἦν, ἀλλ' ἐγένετο μήτηρ τέκνων πολλῶν».⁵⁷

Υπάρχουν σε αυτόν και αντιπαραβολές της Ρουθ με την Εκκλησία: η Ρουθ «μήτηρ ἐγένετο βασιλέων» όπως η Εκκλησία⁵⁸.

Από τους ιδιαιτέρως τιμώμενους από την Εκκλησία τρεις Ιεράρχες ο ἱερός Χρυσόστομος αποδεικνύεται ο πλέον συστηματικός διδάσκαλος της εκκλησιολογίας. Χρησιμοποιώντας την μέθοδο θεωρίας-εξηγήσεως, αποκαλύπτει την ιδέα της Μητρός Εκκλησίας, «κοινῆς πάντων ἡμῶν μητρός», η οποία θεμελιώνεται ἐπὶ των προεικονίσεων της Παλαιάς και ἐνίων στίχων της Καινῆς Διαθήκης. Σε μια τέτοια τυπολογία δεν υπάρχει χώρος για οποιαδήποτε επιμέρους Τοπική Εκκλησία, διότι ουδεμία Τοπική Εκκλησία δεν θα τολμούσε να αποδώσει αποκλειστικά στον εαυτό της και τα δικαιώματά της τις προφητείες της Παλαιάς Διαθήκης. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ἱερός Χρυσόστομος, σε αντιδιαστολή προς τον Ἅγιο Γρηγόριο το Θεολόγο και τον Μεγάλο Βασίλειο, δεν γράφει τίποτε για τη Μητέρα Εκκλησία με την επιμέρους, τοπική έννοια, αλλά πάντοτε εννοεί την Οικουμενική, δηλαδή την Καθολική και Αποστολική Εκκλησία.

Ο Ἅγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας γράφει για την Εκκλησία ως κιβωτό της σωτηρίας: «καθάπερ μητρί τινι τῇ Ἐκκλησίᾳ προσπεφυκότες...»⁵⁹. Η Εκκλησία είναι μητέρα της συνελεύσεως τόσο εκ των εθνικῶν, όσο και εκ των Ἰουδαίων⁶⁰, ἢ εκ των Ἰουδαίων Εκκλησία κατέστη μητέρα της ἐξ ἐθνῶν Εκκλησίας⁶¹. Η Εκκλησία είναι «τῶν πιστευόντων μητέρα»⁶², που αποκαλεῖται ἐπίσης «ἱερὰ μήτηρ»⁶³. Ἰδιαίτερο μοτίβο της πνευματικῆς κληρονομίας του Ἁγίου Κυρίλλου είναι η περί της ουρανίου πνευματικῆς Εκκλησίας διδασκαλία, όπου η Εκκλησία, ως Σιών, αποκαλεῖται «μήτηρ»⁶⁴. Η «ἐν οὐρανοῖς Ἐκκλησία» είναι «τῶν ἁγίων μητέρα»⁶⁵. «Τῶν ἁγίων καὶ ἀγαθῶν μήτηρ καὶ τροφὸς ἡ ἐξ ἐθνῶν γέγονεν Ἐκκλησία»⁶⁶. Η ἔμφαση στο ότι η Εκκλησία ως μητέρα τίκτει ακριβῶς τους ἁγίους είναι θεμελιώδης. Από την ἄποψη της σπλαχνικῆς προσεγγίσεως η Εκκλησία είναι μητέρα πάντων: και των ἁγίων, και ὅσων ἐπιδιώκουν την αγιότητα, ἀκόμη και των ἁμαρτωλῶν, οἱ οποίοι ἐλπίζουν στη μετάνοια. Ωστόσο αυθεντικός, ὑψιστος σκοπὸς στη ζωὴ κάθε χριστιανοῦ είναι να αγιάσει, να πετύχει την αγιότητα. Και η Εκκλησία, ως ἁγία και ἄμωμη, συμβάλει στην πνευματικὴ γέννηση, ακριβέστερα, στην ἀναγέννηση του ἀπλού ἀνθρώπου σε ἅγιο, ο οποίος ἀπέκτησε τις εὐλογημένες δωρεές του Ἁγίου Πνεύματος.

Η αἰσιότοκος Εκκλησία είναι ἐξ ὀρισμοῦ ἁγία. Ο Ἅγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας γράφει για την Εκκλησία ως την ἁγία μητέρα:

⁵⁶ *Joannes Chrysostomus*. Non esse desperandum // PG. 51. Col. 368:17–21.

⁵⁷ *Joannes Chrysostomus*. Expositiones in Psalmos // PG. 55. Col. 304:11–18.

⁵⁸ *Joannes Chrysostomus*. In Matthaeum (homiliae 1–90) 3, 4 // PG. 57. Col. 36:10–14.

⁵⁹ *Cyrillus Alexandrenus*. Commentarius in xii prophetas minores // *Sancti patris nostri Cyrilli archiepiscopi Alexandrini in xii prophetas* / ed. P. E. Pusey. Vol. 2. Oxford, 1868. [Brussels, 1965]. Vol. 2. P. 327:8–11.

⁶⁰ *Cyrillus Alexandrenus*. De adoratione et cultu in spiritu et veritate // PG. 68. Col. 817:18–23.

⁶¹ *Cyrillus Alexandrenus*. Commentarius in Isaiam prophetam // PG. 70. Col. 1337:51–54.

⁶² *Cyrillus Alexandrenus*. Glaphyra in Pentateuchum // PG. 69. Col. 221:30–33.

⁶³ *Cyrillus Alexandrenus*. Glaphyra in Pentateuchum // PG. 69. Col. 324:27–31.

⁶⁴ *Cyrillus Alexandrenus*. Expositio in Psalmos // PG. 69. Col. 1128:3–4.

⁶⁵ *Cyrillus Alexandrenus*. Expositio in Psalmos // PG. 69. Col. 1208:53 — 1209:2.

⁶⁶ *Cyrillus Alexandrenus*. Commentarius in Isaiam prophetam // PG. 70. Col. 1196:14–19.

«(Οἱ Ἅγιοι) ἐν εἰρήνῃ πολλῇ τὰ τῆς Ἐκκλησίας εἰσὶ τέκνα, τῆς μητρὸς ἡμῶν οἰκοδομουμένης ἐν δικαιοσύνῃ».⁶⁷

«...σέσωσται γὰρ τὸ κατάλειμμα· διὰ τοῦτο μικρόν τι κεκληρονομήκασι μέρος ἐν τῷ ὄρει τῷ ἁγίῳ, τουτέστι, τῇ Ἐκκλησίᾳ. Εἰ δὲ δὴ τις λέγοι τὴν ἄνω πόλιν, τὴν ἐν οὐρανοῖς Ἐκκλησίαν, τὴν τῶν ἁγίων μητέρα καὶ τροφὸν, ὅρος ἅγιον ὀνομάζεσθαι παρ' αὐτῶν, καὶ ἐν αὐτῷ βούλεσθαι κλήρου μέρος λαχεῖν...».⁶⁸

Ο Ἅγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας, λοιπόν, σε ὅλες τις αναφορές του στην Μητέρα Ἐκκλησία ἐννοεῖ τὴν Οἰκουμενικὴ Ἐκκλησία, τὴν Ἀγία, Καθολικὴ καὶ ἀμωμη. Μόνον μιὰ φορὰ ἀναφέρθηκε στὴν ἐξ Ἰουδαίων Ἐκκλησία ὡς μητέρα γιὰ τὴν ἐξ ἐθνῶν Ἐκκλησία, πρᾶγμα που δὲν προβλέπει οἰαδήποτε υπεροχὴ τῆς πρώτης ἐπὶ τῆς δευτέρας.

Ερμηνεύοντας τὸν στίχο τοῦ Ἀσματος Ἀσμάτων: *...Ἀπαγγείλητε, ὅτι τετρωμένη ἀγάπης εἰμὶ ἐγώ* (Ἄσμ. Ἀσμ. 5, 8) ὁ Φίλων Καρπασίας γράφει γιὰ τὴν Ἐκκλησία ὡς μάρτυρα, που σταυρώθηκε υπὲρ τῶν τέκνων αὐτῆς, τῶν μαρτύρων:

«Παρόρησιάζεται ἐν τοῖς τέκνοις ἡ καλὴ μήτηρ ἡ ἁγία αὕτη Ἐκκλησία, ἐν τοῖς ἁγίοις μάρτυσιν, δι' ὧν ἐσταυρώθη, καὶ φησι τοῖς ἀποστόλοις καὶ τοῖς προφήταις, Ἀπαγγείλητε, ὅτι τετρωμένη ἀγάπης εἰμὶ ἐγώ (Ἄσμ. Ἀσμ. 5, 8)».⁶⁹

Στους μεταγενέστερους ἁγίους πατέρες καὶ βυζαντινοὺς συγγραφεῖς αὐτὴ ἡ εἰκόνα τῆς Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας ὡς μητέρας παραμένει μόνιμο ἐπαναλαμβανόμενο μοτίβο, τὸ ὁποῖο βεβαίως δὲν ἀπέκλειε τὴν προσωνυμία τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης συγκεκριμένης Τοπικῆς Ἐκκλησίας⁷⁰ ὡς μητέρας. Ὁ μοναχὸς Ευφύμιος Ζιγαβηνὸς ἐρμήνευσε το: «Ἐπλανήθησαν ἀπὸ γαστρούς» (Ψαλ. 57, 4) με τὴν ἐννοία ὅτι «γαστήρ» εἶναι ἡ Μήτηρ Ἐκκλησία:

«...Ἐπλανήθησαν ἀπὸ γαστρούς... Ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας· μήτηρ γὰρ αὕτη καὶ γαστήρ τῶν υἱοθετουμένων τῷ Θεῷ, ἀναγεννῶσα τούτους διὰ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος».⁷¹

Ἡ «τῶν πιστῶν ἐκκλησία» εἶναι ἡ «καινὴ μήτηρ», ἡ ὁποία ἔχει σχέση με τὴ συναγωγὴ κατὰ τὸν τρόπο, που ἡ Καινὴ Διαθήκη σχετίζεται με τὴν Παλαιά. Ἐτσι ὁ Ὅσιος Ευφύμιος Ζιγαβηνὸς ἔγραψε:

«Ἄγαρ εἰς τὴν παλαιὰν Διαθήκην λαμβανομένη (πρὸ πολλοῦ γὰρ αὕτη ἐγέννησεν υἱὸν τὸν Ἰσμαήλ), ἡ δὲ Σάρρα εἰς τὴν Καινὴν (ὕστερογενέστερος γὰρ ὁ ταύτης υἱὸς Ἰσαάκ). Καὶ ἡ μὲν, παλαιὰ μήτηρ, ὥσπερ καὶ ἡ τῶν Ἑβραίων συναγωγὴ· ἡ δὲ, καινὴ μήτηρ, ὥσπερ καὶ ἡ τῶν πιστῶν Ἐκκλησία. Διόπερ ὁ μὲν ἐξ ἐκείνης λαὸς παλαιός· ὁ δὲ ἐκ ταύτης καινός».⁷²

Ὁ Ἅγιος Θεοφύλακτος Βουλγαρίας γράφει γιὰ τὴ Μητέρα Ἐκκλησία στο ἀσκητικὸ πλαίσιο. Ὅπως τὸ παιδί προτιμᾷ τὴν πτωχότερη μητέρα τοῦ ἀπὸ μιᾶς βασιλίσσας, ἔτσι καὶ ὁ ἀσκητὴς ἀπὸ κάθε ἡδονὴ προτιμᾷ τὴ Μητέρα Ἐκκλησία, ἡ ὁποία διδάσκει τὴν ἀρετὴ:

⁶⁷ *Cyrillus Alexandrenus*. *Commentarius in Isaiam prophetam* // PG. 70. Col. 1212:35–39.

⁶⁸ *Cyrillus Alexandrenus*. *Commentarius in Isaiam prophetam* // PG. 70. Col. 1396:13–20.

⁶⁹ *Philo Carpasianus*. *Enarratio in canticum canticorum* // PG. 40. Col. 105:47 — 108:2.

⁷⁰ Ὁ αυτοκράτορας Θεόδωρος Λάσκαρης ὀνόμασε τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως «θεία μήτηρ ἡ Ἐκκλησία Χριστοῦ», χωρὶς νὰ νοσηματοδοτεῖ αὐτὸ τὸ ὄνομα με κάποια ἀντιπαράθεση με ἄλλες Ἐκκλησίες. Βλ. *Theodorus Lascaris*. *Epistula 90. Ad Manuelem patriarcham I:1–6* // *Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII* / ed. N. Festa. Florence: Istituto di studi superiori pratici e di perfezionamento, 1898. (Pubblicazioni del R. Istituto di studi superiori pratici e di perfezionamento in Firenze. Sezione di filosofia e lettere; 29). P. 117.

⁷¹ *Euthymius Zigabenus*. *Commentarius in Psalterium* // PG. 128. Col. 600:15–18.

⁷² *Euthymius Zigabenus*. *Commentarius in Pauli epistolam ad Galatas 4, 24:9–14* // *Euthymii Zigabeni Commentarius in XIV Epistolas Sancti Pauli et VII catholicas* / ed. N. Kalogeras. Vol. 1. Athens, 1887. P. 540–541.

«Οὕτω καὶ ὁ κατ' ἀρετὴν ζῶν, τῆς μητρὸς αὐτοῦ, τῆς Ἐκκλησίας λέγω, οὐδὲν προτιμᾷ, οὐδὲ τὴν βασιλεύουσιν τῶν πολλῶν ἡδονήν».⁷³

Κατὰ τὴν θεολογικὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἁγίου Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἡ φωτόμορφος μήτηρ τῶν «φωτοειδῶν τέκνων».⁷⁴

Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμάς στὴν Ἡ' ομιλία τοῦ ἔγραψε:

«Διὰ τοῦτο καὶ ἡ πνευματικὴ καὶ κοινὴ μήτηρ καὶ τροφὸς ἡμῶν, ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ, σήμερον <...> ἀνακήρυξιν ποιεῖται τῶν ἐπ' εὐσεβείᾳ καὶ ἀρετῇ λαμπρῶν καὶ τῶν πανιέρων κατ' αὐτοὺς συνόδων καὶ τῶν κατ' αὐτὰς θείων δογμάτων».⁷⁵

Ἐν προκειμένῳ ἔγραψε γιὰ τὴν Οἰκουμενικὴ Ἐκκλησία, ἡ δραστηριότητα τῆς ὁποίας μποροῦσε νὰ υλοποιηθεῖ καὶ μέσω τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, γεγονός που ωστόσο δεν υποδήλωνε κάποια εξαιρετική του θέση μεταξύ των άλλων κατὰ τὸν τρόπον Ἐκκλησιῶν.

Επίσης καὶ ὁ συναγωνιστὴς τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου, ὁ Ἅγιος Φιλόθεος ὁ Κόκκινος ἔγραψε γιὰ τὴν Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία ὡς τὴν «κοινὴν μητέρα καὶ τροφὸν»:

«Ταύτην ἐγὼ τὴν ὁμολογίαν ἐκ ψυχῆς ὅλης ὁμολογῶ, ταύτην ἐκ παιδὸς παρὰ τῆς κοινῆς τῶν πιστῶν μητρὸς καὶ τροφῆς, τῆς ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας...».⁷⁶

Ὁ Ἅγιος Γεννάδιος Σχολάριος ἀπεκάλεσε τὴν «Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία» «μήτηρ ἡμῶν», προφανῶς ἀντιπαραθέτοντάς τὴν στὴ «Ῥωμαϊκὴ Ἐκκλησία».⁷⁷

Ὁ Ἅγιος Μελέτιος Πηγὰς προέτρεπε:

«Διαλλάγητε γοῦν ἀλλήλοις, καὶ εἰρηνεύετε, ἐνὸς Πατρὸς Θεοῦ ὄντες παῖδες· ὡδίνες μητρὸς μιᾶς τῆς τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησίας· ἐνὸς ἀδελφοῦ Χριστοῦ, ἐν ἐνὶ Πνεύματι ἁρμοσθέντες· καὶ μὴ ἄρῶν καὶ ἀφορισμῶν· ἀλλ' εὐχῆς καὶ εὐλογίας γίνεσθε μέτοχοι».⁷⁸

Ὁ Ἅγιος πρωτοεράρχης τῆς Ἀλεξανδρείας ἔγραψε γιὰ τὴν μίαν Μητέρα Ἐκκλησία, τῆς ὁποίας ἡ ἐνότητα πηγάζει ἐκ τῆς θείας ἐνότητος. Ἡ Μήτηρ Ἐκκλησία εἶναι καθολικὴ, καὶ ὄχι κατέχουσα ἐπίγειαν κυριαρχίαν. Γιὰ αὐτόν, ὅσο καὶ γιὰ τὸν Ἅγιο Γεννάδιο, ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία εἶναι «ἡ μήτηρ ἡμῶν»⁷⁹ ἢ ἡ «μήτηρ τῶν

⁷³ Βλ. *Theophylactus*. *Enarrationes in evangelia* 2 // PG. 123. Col. 597:29–34.

⁷⁴ *Eustaphius Thessalonicensis*. *Exegesis in canonem iambicum pentecostalem* 1, 131:1–5 // *Eustathii Thessalonicensis exegesis in canonem iambicum pentecostalem* / ed. P. Cesaretti, S. Ronchey. Göttingen, 2014. (Supplementa Byzantina; 10). P. 147.

⁷⁵ *Gregorius Palamas*. *Homilia* 8. Περὶ πιστέως. Ἐν ἧ καὶ τῆς κατ' εὐσέβειαν ὁμολογίας ἔκθεσις 6:1–5 // *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἅπαντα τὰ ἔργα* / ἔκδ. Π. Κ. Χρήστου. Τ. 9. Θεσσαλονίκη, 1985. (Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας 720), σ. 218.

⁷⁶ *Philotheus Coccinus*. *Confessio fidei*. L. 4421–444 // *Arambatzes C.* Ἡ Ὁμολογία πίστεως τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Φιλοθέου Κοκκίνου // Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Νέα Σειρά, 2000. Τ. 10, σσ. 23–41.

⁷⁷ *Gennadius Scholarius*. *De verbis patrum Latinorum de processu Spiritus Sancti* // *Oeuvres complètes de Georges (Gennadius) Scholarios* / éd. M. Jugie, L. Petit, X. A. Siderides. Vol. 3. Paris, 1930. P. 63:13–18: «Ἀλλὰ γένοιτο, Θεὲ βασιλεῦ, καὶ τῇ Ῥωμαϊκῇ Ἐκκλησίᾳ ὁρμὴ πρὸς τὴν εἰρήνην τῆς Ἐκκλησίας δικαιοτέρα, ἵνα καὶ αὐτὴ τὴν προτέραν ἀποδιδῶμεν εὐλάβειαν. Νῦν δὲ ὅσα ἐχρῆν περὶ τῶν ῥητῶν τῶν ἐσπερίων διδασκάλων καὶ Πατέρων εἰπεῖν, πρὸς τοὺς οἰκείους τῇ μητρὶ ἡμῶν τῇ ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ τῇ δόξῃ αὐτῆς καὶ διδασκαλίᾳ, ὥς ἂν μὴ θορυβῶνται, ἐκ πλειόνων ὀλίγα εἴρηται σὺν Θεῷ· ὃ δόξα, αἶνος εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν».

⁷⁸ *Meletius Pegas*. *Epistula* 6. Μαξίμῳ τῷ Θεοφιλεστάτῳ Κυθέρῳ. L. 35–38 // *Methodios*. *Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria*. [S. I.], 1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 24.

⁷⁹ Βλ. *Meletius Pegas*. *Epistula* 31. Ἰὼβ Πατριάρχῃ Ῥωσίας, καὶ Μοσκόβου, καὶ τῶν ὑπερβορείων μερῶν. L. 34–37 // *Methodios*. *Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria*. [S. I.], 1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 66; *Meletius Pegas*. *Epistula* 316. Τοῖς μεγαλοπρεπεστάτοις Ἀρχουσιν, Ἀνδρέᾳ καὶ Ἀλεξάνδρῳ Ζακοροβάσκιε τοῖς ὀρθοδοξοτάτοις, καὶ ἐν Κυρίῳ περιποθήτοις υἱέσι. L. 13–17 // *Methodios*. *Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria*. [S. I.], 1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 364.

Ἐκκλησιῶν».^{80,81} Ο τελευταῖος ορισμός μάλλον προβάλλεται σε αντίθεση με τον ισχυρισμό της Εκκλησίας της Ρώμης ότι αυτή είναι η μητέρα των Εκκλησιῶν. Στην πραγματικότητα η Εκκλησία της Ρώμης αποστάτησε από τη Μητέρα Εκκλησία⁸², υπό την οποία φυσικά νοείται το σύνολο των Εκκλησιῶν της Ανατολῆς. Ακολουθώντας τη θεολογική παράδοση του Αγίου Κυρίλλου Αλεξανδρείας, ο Άγιος Μελέτιος δηλώνει ότι η Εκκλησία είναι «ἡ μήτηρ τῶν ἐν οὐρανοῖς ἀπογεγραμμένων»⁸³.

Κατά τον Άγιο Μελέτιο, «ἡ δὲ καθολικὴ Ἐκκλησία, ἡ πάντων μήτηρ» θεραπεύει και φροντίζει πνευματικά τους πάντες⁸⁴.

Ο ἴδιος ὅμως αποκαλούσε και τη Μεγάλη Εκκλησία, δηλαδή το Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, μητέρα, ἀλλὰ ὥσων μόνον υπάγονται στη δικαιοδοσία αὐτῆς⁸⁵.

Ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Δοσίθεος, επιχειρηματολογώντας κατά του δυτικού πρωτείου, ἐν μέρει δε και κατά του ανατολικού, ἔγραψε για την Εκκλησία Ιεροσολύμων ὡς τη «μητέρα τῶν Ἐκκλησιῶν»⁸⁶. Ολόκληρη ἡ Ανατολικὴ Εκκλησία «ἁγία μήτηρ ἐστὶ τῶν Χριστιανῶν»⁸⁷. Ἡ ταύτιση της Οικουμενικῆς Εκκλησίας με την Εκκλησία της Ρώμης ὡς μητέρα είναι σφάλμα⁸⁸, το οποίο για πρώτη φορά διέπραξε ο αυτοκράτορας Φωκάς (σύμφωνα με τα λεγόμενα του Πάπα Αδριανού)⁸⁹, καθόσον την χαρακτήρισε μητέρα ὅλων των Εκκλησιῶν. Ὅλοι οἱ πέντε Πατριάρχες είναι οἰκουμενικοί, οἱ ὁποῖοι συγκροτοῦν τη μία Μητέρα Εκκλησία⁹⁰.

Ὁ Ὅσιος Νικόδημος ο Αγιορείτης, ο ὁποῖος ἦταν βαθιά ἐμποτισμένος ἀπὸ την αγιοπατερικὴ θεολογία ἔγραψε για «τὴν μίαν Ἐκκλησίαν <...> καὶ μόνην μητέρα τῶν Χριστιανῶν...»⁹¹. Αποκαλεῖ ἐπίσης την Εκκλησία «καθολικὴν μήτηρ»⁹².

⁸⁰ *Meletius Pegas*. Epistula 241. Εἰς Σαυρομάτας. L. 6–9 // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. I.], 1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 288.

⁸¹ *Meletius Pegas*. Epistula 257. Τῷ Πανιερωτάτῳ Φιλαδελφείας κὺρ Γαβριήλ, ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ ἐν Κυρίῳ περιποθήτῳ, χάριν, ἔλεος παρὰ τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. L. 445–451 // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. I.], 1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 314.

⁸² *Meletius Pegas*. Epistula 272. Τοῖς κατὰ πᾶσαν τὴν Γαληνοτάτην Ἀρχὴν τῶν Ὑψηλοτάτων Πολωνῶν εὐρισκομένοις Ὁρθοδόξοις Χριστιανοῖς τοῖς τε τοῦ ἱεροῦ καταλόγου καὶ τῆς κοσμικῆς τάξεως, ἄρχουσὶ τε μεγαλοπρεπεστάτοις καὶ ἄρχομένοις, καὶ ἀπαξάπαντι τῷ χριστωνύμῳ πληρώματι, ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ περιποθήτοις, χάριν, ἔλεος... L. 20–25 // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. I.], 1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 335.

⁸³ *Meletius Pegas*. Oratio ad Silvestrum patriarcham (edita a Dositheo patriarcha) // Τόμος Χαράς / ἔκδ. K. Siamakes. Θεσσαλονίκη, 1985. σ. 462:2–6.

⁸⁴ *Ibid.* σ. 542:31–34.

⁸⁵ *Meletius Pegas*. Epistula 62. Ἱερεμία τῷ Οἰκουμενικῷ. L. 5–7 // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. I.], 1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 87.

⁸⁶ *Dositheus*. Historia patriarcharum Hierosolymitanorum 4, 11 // Δωδεκάβιβλος Δοσιθέου. T. 2. σ. 480:1–4.

⁸⁷ *Dositheus*. Historia patriarcharum Hierosolymitanorum 7, 9 // Δωδεκάβιβλος Δοσιθέου. T. 4. σ. 19:9–12.

⁸⁸ *Dositheus*. Historia patriarcharum Hierosolymitanorum 7, 9 // Δωδεκάβιβλος Δοσιθέου. T. 4. σ. 22:18–21.

⁸⁹ *Dositheus*. Historia patriarcharum Hierosolymitanorum 7, 9 // Δωδεκάβιβλος Δοσιθέου. T. 4. σ. 25:3–8.

⁹⁰ *Dositheus*. Historia patriarcharum Hierosolymitanorum 10, 2, 6 // Δωδεκάβιβλος Δοσιθέου. T. 5. σσ. 259–260.

⁹¹ *Nicodemus Hagiorita*. De Carthaginensi concilio locali (Concilium 11). Canon 66:14–15 // *Ἀγαπίου ἱερομονάχου καὶ Νικοδήμου μοναχοῦ*, Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηὸς τῆς μιᾶς ἁγίας καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησίας, ἔκδ. ἀρχιμ. Δορόθεος, Ἀθήνα,¹² 1998, σ. 495.

⁹² *Nicodemus Hagiorita*. De Carthaginensi concilio locali (Concilium 11). Canon 66:18–20 // *Ἀγαπίου ἱερομονάχου καὶ Νικοδήμου μοναχοῦ* Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηὸς τῆς μιᾶς ἁγίας καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησίας, σ. 495: «...τῆς Ἐκκλησίας τῆς καθολικῆς μητρός...»

Η Μεγάλη Εκκλησία

Σε έγγραφο του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως του πρώτου τρίτου του 14^{ου} αι. εμφανίζεται μια εκ των πρώτων αναφορών της Μεγάλης Εκκλησίας ως μητρός⁹³.

Ο Ιωσήφ Βρυέννιος (15^{ος} αι.) στη «Διαθήκη» του άφησε «τὰ βιβλία μου πάντα τῇ ἁγιωτάτῃ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ καὶ μητρὶ τῶν Ἐκκλησιῶν, τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ, τῇ ἐν Κωνσταντινουπόλει <...> τοῦ μνημονεύειν με εἰς τὸν αἰῶνα»⁹⁴.

Μετά την Άλωση και την απονομή στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως ειδικών προνομίων απαντώνται περιπτώσεις προσωνυμίας αυτού ως «κοινῆς μητρός», όπως λ.χ. στο «Ἱστορικὸν βιβλίον» του Δωροθέου Μονεμβασίας. Οι κάτοικοι των Πατρών προέτρεψαν τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως να λάβει μέτρα κατά του μητροπολίτη Ναυπλίου Δωροθέου:

«...καλοῦμεν τὴν Παναγιότητά σου καὶ τὴν θεῖαν καὶ ἱεράν σου σύνοδον, ἵνα, διὰ τοὺς οἰκτιρμοὺς τοῦ Θεοῦ, μὴ ἀφήσῃς αὐτὸν πλέον εἰς ἡμᾶς νὰ ἀρχιερατεύειν, ὅτι βούλεται παντάπασιν νὰ χωρίσῃ καὶ νὰ ξενώσῃ ἡμᾶς ἀπὸ τὴν Καθολικὴν Μεγάλῃν Ἐκκλησίαν, τὴν κοινὴν μητέρα»⁹⁵

«Καθὼς ἡ Ἐκκλησία ἡ μήτηρ ἡμῶν δέεται ἡ μία καὶ ἁγία».⁹⁶

Ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Καλλίνικος Γ΄ αποκαλεί την Εκκλησία μία και αγία, όπως και στο «Σύμβολο της Πίστεως». Μάλλον, έτσι αρχίζει να αποκαλεί το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, ταυτίζοντάς το με την Οικουμενική Εκκλησία.

Κηρύσσοντας την αφοσίωσή του στα ιδεώδη των Κολλυβάδων ο Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης έγραψε ότι πείθεται «εἰς τὴν κοινὴν Μητέρα ἡμῶν μεγάλην τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν»⁹⁷. Εδώ, προφανώς, υπονοείται το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, στην άμεση δικαιοδοσία του οποίου υπαγόταν ο Άγιος Νικόδημος ως αγιορείτης μοναχός. Όμως, όπως προαναφέρθηκε, ο Άγιος Νικόδημος πολύ συχνότερα έγραφε για την Οικουμενική Μητέρα Εκκλησία, εννοώντας τη μία Εκκλησία, που εκπροσωπείται από όλες τις κατά τόπους Εκκλησίες.

Σε επιστολή του προς έναν μητροπολίτη ο Άγιος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος Ε΄ αποκαλεί «κοινὴ μητέρα» την «ἁγία τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία», δηλαδή το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Εγκαλεί τον ίδιο τον μητροπολίτη σε εκκλησιαστική πειθαρχία και υποταγή στην «ἀήτητον βασιλείαν», δηλαδή μάλλον σε υποταγή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία⁹⁸.

Ο Νεόφυτος Δούκας (19^{ος} αι.), εξαιτίας της ιδρύσεως της ανεξάρτητης Εκκλησίας της Ελλάδος χωρίς συνεννόηση με το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, έγραψε ότι οι Έλληνες τόλμησαν «ἀποσπᾶσαι τὴν

⁹³ Βλ. *Registrum patriarchatus Constantinopolitani* (1315–1331) Doc. 4:11–12 // CFHB SV. 19/1. S. 128. Πρβλ.: Ibid. Doc. 4:19–20 // CFHB SV. 19/1. S. 128.

⁹⁴ Βλ. *Josephus Bryennius*. Epistulae 30. Διάταξις Ἰωσήφ μοναχοῦ Βρυεννίου (1421). L. 13–31 // *Τομαδάκης Ν.* Ἐκ τῆς βυζαντινῆς ἐπιστολογραφίας. Ἰωσήφ μοναχοῦ τοῦ Βρυεννίου Ἐπιστολαὶ Α΄ καὶ πρὸς αὐτὸν Γ΄ // Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν. 1983–1986. Τ. 46, σσ. 283–362.

⁹⁵ [*Doropheus Monembasiae*]. Liber historicus (versio altera) (e cod. Mich. Ann Arbor. 215) L. 228–232 // *Ζαχαριάδου Έ. Α.* Ἡ πατριαρχεία τοῦ Διονυσίου Β΄ σὲ μία παραλλαγή τοῦ Ψευδο-Δωροθέου // *Θησαυρίσματα*, 1962. Τ. 1, σ. 144–155.

⁹⁶ *Callinicus III Patriarcha*. Narratio brevis 3, 21:2961–2964 // *Καλλινίκου Γ΄ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως*, Τὰ κατὰ καὶ μετὰ τὴν ἐξορίαν ἐπισυμβάντα καὶ ἔμμετροι ἐπιστολαί, ἔκδ. Α. Τσελίκας, Ἀθήνα, 2004, σσ. 79–269, 271–429.

⁹⁷ *Nicodemus Hagiorita*. Confessio fidei 3 // *Paschos P. B.*, Ἐν ἀσκήσει καὶ μαρτυρίῳ, Ἀθήνα, 1996 (Ὑμναγιολογικὰ Κείμενα καὶ Μελέτες 3), σ. 142:3–16.

⁹⁸ *Gregorius V Patriarcha*. Epistulae Synodales Doc. 1:1–42 // *Ἀλεξσούδης Α.* Δύο ἐγκύκλια ἔγγραφα Γρηγορίου τοῦ Ε΄ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως // *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*, 1892, Τ. 4, σσ. 269–275.

Ἐκκλησίαν ἀπὸ τῆς μητρὸς καὶ τροφοῦ...»⁹⁹. Προφανῶς ἐν προκειμένῳ ἀντιλαμβανόταν ὡς μητέρα τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Ἔτσι καὶ ὁ Ἰωάννης Μακρυγιάννης ἀποκαλεῖ «τὴν μεγάλην τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν»¹⁰⁰, δηλαδή τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, «μητέρα μας» ἐναντὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

Ὁ Πατριάρχης Αλεξανδρείας Καλλίνικος στὴν ἀπὸ τοῦ θρόνου παραίτησή του¹⁰¹ (24 Μαΐου 1861) ἀπεκάλεσε τὴν «ἁγία τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία», δηλαδή τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, «τῶν εὐσεβῶν ἀπάντων Μητέρα»¹⁰².

Στὴν Ἐκθεση τῆς Επιτροπῆς γιὰ τὸ βουλγαρικό ζήτημα (21 Φεβρουαρίου 1864) ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία χαρακτηρίσθηκε «μήτηρ φιλόστοργος»¹⁰³.

Στὴν ἀπὸ 15^{ης} Ἰουνίου 1867 ἐπιστολῇ τοῦ πρώην Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ανθίμου ἡ Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως ἀποκαλεῖται «κοινὴ μήτηρ»¹⁰⁴.

Ὁ Πατριάρχης Αλεξανδρείας Σωφρόνιος Δ΄ στὴ Σύνοδο τοῦ 1872 μίλησε γιὰ τὴ φαινομενικὴ ἀγαθοσύνη τῆς «Μητρὸς Ἐκκλησίας» ἐναντὶ τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ¹⁰⁵.

Απὸ τὴν προαναφερθεῖσα ἐπισκόπηση κρίνεται ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀναφορῶν γιὰ τὴν Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως ὡς Μητέρα Ἐκκλησία συνδέεται μετὰ τὰ πραγματικά τῆς ἐκκλησιαστικά-διοικητικά καὶ δικαιοδοσιακά δικαιώματα καὶ υποχρεώσεις. Ὁ 19^{ος} αἰ. σηματοδεύθηκε ἀπὸ τὶς δύο Ἀγίες καὶ Μεγάλες Συνόδους σχετικὰ μετὰ τὶς Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες Ἑλλάδος καὶ Βουλγαρίας. Τὶς παραμονές ἐκείνων τῶν Συνόδων, ἢ τουναντίον, κατὰ τὴ μετέπειτα ἐξέλιξή τους ἦταν ποὺ επικαιροποιήθηκε ἡ εἰκόνα τῆς Μητρὸς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ὥστόσο οὔτε στὴ μία, ἀλλὰ οὔτε καὶ στὴν ἄλλη δὲν ἀπέκτησε ἐξουσιαστικές ἀρμοδιότητες ἐπὶ ἐκείνων τῶν Ἐκκλησιῶν. Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος σύντομα μετὰ τὴν ἰδρυσὴ τῆς ἀπέκτησε ἐντελῶς ἀνεξάρτητο Καταστατικό, ἐνῶ ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας εἶχε μιὰ ἰδιαίτερη πορεία, διανύοντας τὴν οδὸ ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη ἀπόρριψη μέχρι τὴ μετέπειτα ἀναγνώρισή της ὑπὸ ἐντελῶς διαφορετικὲς πολιτικὲς καὶ ἐκκλησιαστικὲς περιστάσεις.

Η «τοπικὴ Ἐκκλησία» καὶ ἡ «ἐθνικὴ Ἐκκλησία»

Στὴν ἀπὸ 12^{ης} Σεπτεμβρίου 1872 Ἐκθεση γιὰ τὴ Σύνοδο τῆς Κωνσταντινουπόλεως παρουσιάσθηκε ἡ τεκμηριωμένη αἰτιολόγησις τῆς καταδίκης τῶν πρωτοστατῶν καὶ μελῶν τῆς Βουλγαρικῆς Εὐαρχίας μετὰ κατηγορητήριο γιὰ τὴν αἵρεση τοῦ φυλετισμοῦ / ἐθνοφυλετισμοῦ. Ἡ κεντρικὴ ἰδέα τῆς ἐν λόγῳ Ἐκθέσεως συνίσταται στὸ ὅτι ὅλες οἱ Ἐκκλησίες εἶναι «τοπικὲς», δηλαδή εἶναι ὁριοθετημένες ἀπὸ συγκεκριμένα ἐδαφικά ὅρια. Εὖς ὁρισμοῦ προβλεπόταν ὅτι τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως ὡς «ἡ Ἐκκλησία

⁹⁹ *Neophytus Ducas*. Epistulae (a. 1839–1844). Epistula 1196. Θεοδωρήτω. L.1–8 // Ἐπιστολαὶ πρὸς τινὰς ἐν διαφόροις περιστάσεσι ὑπὸ Νεοφύτου Δούκα εἰς τόμους δύο ὡς ἀκολουθία τῶν κατὰ τὸ 1839 προεκκεδομένων, Τ. 1, Ἀθῆναι, Τυπογραφεῖο Ἀνδρέου Κορομηλά, 1844, σσ. 147–148.

¹⁰⁰ *Joannes Macrygiannes*. Acta et epistulae. Doc. 302:7–10 // Ἀρχεῖον τοῦ στρατηγοῦ Ἰωάννου Μακρυγιάννη, ἔκδ. J. Vlachogiannis, Vol. I, Athens, 1907 (Ἀρχεῖα τῆς Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας 2), σσ. 1–469.

¹⁰¹ Κώδιξ ΚΒ. 404 // *Γερμανὸς μητρ. Αἴνου*, Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ ἡ ἀρμοδιότης αὐτοῦ πρὸς σύγκλησιν πανορθόδοξων συνόδων, σσ. 179–180.

¹⁰² *Ibid*, σ. 179.

¹⁰³ Ἐγγραφα πατριαρχικά καὶ συνοδικὰ περὶ τοῦ Βουλγαρικοῦ ζητήματος (1852–1873) / ἔκδ. Μ. Ἰ. Γεδεών. Κωνσταντινούπολις, 1908, σ. 42.

¹⁰⁴ *Ibid*, σ. 187.

¹⁰⁵ Πρακτικά τῆς Ἀγίας καὶ Μεγάλης Συνόδου [1872], σ. 60: «...ἡ μήτηρ Ἐκκλησία γινώσκουσα τὴν ἀνέκαθεν εὐσεβειαν τοῦ ὀρθοδόξου βουλγαρικοῦ λαοῦ...».

ἐθνάρχουσα»¹⁰⁶ αποτελεί ιδιόμορφη εξαίρεση και δύναται να έχει αισθητά πολύ ευρύτερα όρια. Η δεδομένη εκκλησιολογία αργότερα αναπτύχθηκε σημαντικά από διαφόρους Φαναριώτες θεολόγους, συμπεριλαμβανομένου του σύγχρονου κανονολόγου της Κωνσταντινουπόλεως μητροπολίτη Περιστερίου Γρηγορίου Παπαθωμά.¹⁰⁷

Είναι προφανές ότι σε μια τέτοια ἐθνάρχουσα Εκκλησία αρμόζει ιδιαίτερος η επωνυμία «μήτηρ», «κεφαλή» και άλλες παρεμφερείς ονομασίες.

Στις 12 Σεπτεμβρίου 1872 μερικές ημέρες πριν την καταδίκη των Βουλγάρων και στο πρόσωπό τους και άλλων σλαβικών λαών, ήχησε η θεμελιώδης αντιπαράταξη: «τοπική ἐκκλησία» versus «ἐθνική ἐκκλησία». Η τοπική Εκκλησία μπορεί να είναι και πολυεθνική εσωτερικά, αλλά δεν πρέπει να εξέρχεται των εδαφικών της ορίων. Με άλλα λόγια, το εθνικό στοιχείο καταδικάσθηκε τόσο εντός της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως (εντός των ορίων της οικείας αυτής δικαιοδοσίας), όσο και υπερорίως (εκτός της οικείας αυτής δικαιοδοσίας). Στην πρώτη περίπτωση καταβλήθηκε κατ' αυτόν τον τρόπο προσπάθεια να αποτραπεί η αποκατάσταση της ανεξάρτητης Βουλγαρικής Εκκλησίας, ενώ στη δεύτερη αποκλείσθηκε οποιαδήποτε δυνατότητα εκκλησιαστικής αυτοτέλειας για τη βουλγαρική, είτε ευρύτερα τη σλαβική Διασπορά.

Ωστόσο, για την απόδειξη αυτής της θεωρίας θα έπρεπε να ερμηνευθεί ορθώς η έκφραση του Αποστόλου Παύλου «πᾶσαι αἱ ἐκκλησίαι τῶν ἐθνῶν» (Ρωμ. 16, 4). Σύμφωνα με τους συντάκτες της Εκθέσεως, η έκφραση «αἱ ἐξ ἐθνῶν ἐκκλησίαι» δεν υποδηλώνει την εθνική εκκλησία, αλλά χρησιμοποιείται για την αντιδιαστολή προς την ἐξ Ιουδαίων Εκκλησία:¹⁰⁸ «...πρόδηλον ὅτι συγκροτούμεναι ἐξ ἐθνικῶν (αὗται αἱ ἐκκλησίαι), οὐχὶ τῆς αὐτῆς πάντως φυλῆς καὶ γλώσσης».¹⁰⁹

Με την απόρριψη της εθνικής αφετηρίας στην Εκκλησία τονίσθηκε ιδιαίτερος ο πολυεθνικός ή υπερεθνικός χαρακτήρας της Εκκλησίας με ἔμπρακτο την ίδια στιγμή τον εθνικό ελληνικό χαρακτήρα του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Η εν λόγω παραμορφωμένη κατάσταση οδήγησε στις εξής επιπτώσεις:

- Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως ἐξ ορισμού ταύτισε το ελληνικό εθνικό στοιχείο με το οικουμενικό·
- το εθνικό στοιχείο στις άλλες Εκκλησίες είτε απορρίφθηκε, είτε αντιτάχθηκε στο οικουμενικό στοιχείο ως κάτι εσφαλμένο ή μόνον ἐξ ἀνάγκης αποδεκτό·
- η καταδίκη της εθνικής Βουλγαρικής Εκκλησίας ως φυλετικής ή εθνοφυλετικής κατέστη προηγούμενο για την ενίσχυση της επικράτησης της Κωνσταντινουπόλεως στη σύγχρονη εποχή·
- η εκκλησιολογία του πρωτείου ἄρχισε ολοένα και εντονότερα να αποτυπώνεται ειδικότερα στην εικόνα της μητέρας, η οποία πάντοτε παραμένει μητέρα για εκείνες τις κατά τόπους Εκκλησίες, στις οποίες χορήγησε το αυτοκέφαλο. Αυτό το καθεστώς είναι σαν να τονίζει το αλάθητό της: η μητέρα ἐξ ορισμού θεωρείται τελειότερη από τους υιούς και τις θυγατέρες της. Με αυτού του είδους την προσέγγιση καθίσταται ευκολότερη η αξιολόγηση της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως ως αποστολικής, παλαιότερης και αλάθητης. Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως ἄρχισε να θεωρεί τον εαυτό του την κορυφαία Εκκλησία μεταξύ όλων των κατά τόπους Εκκλησιών, η οποία έχει ευθύνη των πάντων μαζί με ἐξουσία. Τούτο αφορά

¹⁰⁶ Βλ. *Ανδρέας (Νανάκης), αρχιμ.*, Εκκλησία ἐθνάρχουσα και εθνική. Μέσα από τη σύναξη των πρεσβυτέρων και τον ιερό σύνδεσμο της Εκκλησίας της Ελλάδος (1870–1922), Θεσσαλονίκη, ²2007, σσ. 11, 32–33.

¹⁰⁷ Βλ. *λ.χ. Παπαθωμάς Γ. Δ., αρχιμ.*, Κανονικά ἔμμορφα (Δοκίμια κανονικῆς οἰκονομίας, II), Κατερίνη, 2015 (Νομοκανονική βιβλιοθήκη, τ. 29).

¹⁰⁸ Πρακτικά τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλης Συνόδου [1872], σσ. 60, 44.

¹⁰⁹ Ibid, σσ. 44.

όχι μόνον τις παλαιάφατες αποστολικές Εκκλησίες, οι οποίες τότε ευρίσκονταν εντός των ορίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και όλες τις άλλες κατά τόπους Εκκλησίες·

- η εκκλησιολογία της Κωνσταντινουπόλεως του τέλους του 19^{ου} αι. αποτέλεσε το θεμέλιο της σύγχρονης «νέας εκκλησιολογίας» του πρωτείου.

Ως σύγχρονη αποτύπωση αυτής της προσέγγισης της Κωνσταντινουπόλεως μπορούμε να παραθέσουμε τις δηλώσεις του Πατριάρχη Βαρθολομαίου από την έκκληση προς τον ουκρανικό λαό (έγινε το 2008, δημοσιεύθηκε το 2018):

«Ὡς ἡ Μήτηρ Ἐκκλησία τῶν ὀρθοδόξων λαῶν οὐδέποτε ἐταντίσθη πρὸς ἓν ὀρθόδοξον ἔθνος, ἀλλ' ὑπεστήριξε πάντοτε προθύμως τὰ ἱστορικά πεπρωμένα πάντων τῶν ὀρθοδόξων ἐθνῶν...».¹¹⁰

Εξαρχής βεβαίως η εν λόγω προσέγγιση υλοποιήθηκε όχι πλήρως, αλλά και η ίδια η Βουλγαρική Εξαρχία δεν ενήργησε άσογα έργω, λόγω και προθέσεσι. Τώρα, όμως, μετά από ενάμιση αιώνα αυτή η προσέγγιση οδήγησε σε σχίσμα...

Ο προνοητικός ρόλος του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως

Λόγω του ότι ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αναδείχθηκε εθνάρχης, στις Πράξεις του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως εμφανίζονται τοποθετήσεις σχετικά με τον ιδιαίτερο προνοητικό ρόλο της Κωνσταντινουπόλεως και την φροντίδα της για τα άλλα Πατριαρχεία. Έτσι, λ.χ. στις 30 Οκτωβρίου 1850, λόγω της επανόδου στην Ορθοδοξία των Ρωμαιοκαθολικών Μελχιτών στη Συρία και την Αίγυπτο, συνήλθε στην Κωνσταντινούπολη Μείζων Σύνοδος με συμμετοχή των άλλων Πατριαρχών της Ανατολής. Στο μήνυμα του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως προς τους Μελχίτες¹¹¹ αναφέρεται ότι «οὐ λείπομεν ἐφεξῆς συγκροτῆσαι ὑμᾶς καὶ καταρτίσαι, κατ' ὄφελὴν ἀξιόχρεων, καὶ μετὰ τῶν προσφόνων Ἐκκλησιαστικῶν ἡμῶν νουθεσιῶν καὶ Ἱερῶν παραινέσεων...». Αν και η επιστολή υπεγράφη από τέσσερις Πατριάρχες, πρόδηλος είναι ο πρωτεύων ρόλος του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Ακριβώς σε αυτόν, σύμφωνα με τα τουρκικά προνόμια ανήκει κατ' εξοχήν η «πρόνοια» και η «προστασία».

Το 1813 ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος εξέλεξε νέο Πατριάρχη Αντιοχείας. Στο σχετικό υπόμνημα της εκλογής¹¹² λόγος γινόταν περί της «κηδεμονίας» του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως «καὶ πρὸς τοὺς λοιποὺς ἀγιωτάτους Πατριαρχικοὺς καὶ Ἀποστολικοὺς Θρόνους».

Οι εν λόγω όροι ωσάν να τονίζουν την ταπείνωση του πρώτου τιμητικά, του ενός πρώτου, ο οποίος ταπεινώς διακονεί τους άλλους Πατριάρχες. Ωστόσο, στην πραγματικότητα η «πρόνοια» και η «κηδεμονία» είναι όροι, που περιγράφουν τη Θεία Πρόνοια, είτε με άλλα λόγια τη φροντίδα του Θεού για τον κόσμο.¹¹³ Εν προκειμένω, η διαπίστωση της διακονίας νοηματοδοτεῖται με την ιδέα της υπεροχής εκείνου, ο οποίος διακονεί υπέρ εκείνων, τους οποίους διακονεί.

Άλλωστε τότε, τον 19^ο αι., οι εν λόγω διατυπώσεις θα μπορούσαν ακόμη να είναι δικαιολογημένες και αρκούντως επακριβείς. Μέσω αυτών διατυπώθηκε η πραγματική υπεροχή του Πατριάρχη

¹¹⁰ Οικουμενικός Πατριάρχης: Η μήτηρ Εκκλησία όχι μόνο δικαιούται αλλά υποχρεούται να θεραπεύσει το σχίσμα στη Ουκρανία (25 Σεπτεμβρίου 2018). URL: https://fosfanariou.gr/index.php/2018/09/25/blog-post_25-33/

¹¹¹ Βλ. Κώδιξ ΛΓ. 244 // *Γερμανός μητρ. Αΐνου*, Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ ἡ ἀρμοδιότης αὐτοῦ πρὸς σύγκλησιν πανορθοδόξων συνόδων, σ. 173–177.

¹¹² Κώδιξ Θ. 323 // *Γερμανός μητρ. Αΐνου*, Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ ἡ ἀρμοδιότης αὐτοῦ πρὸς σύγκλησιν πανορθοδόξων συνόδων, σσ. 166–167.

¹¹³ Βλ. λ.χ. *Maximus Confessor*. Ambigua ad Joannem 10, 100:18–31 // On Difficulties in the Church Fathers: The Ambigua / ed. N. Constas. Vol. 1. Cambridge (Mass.), 2014. (Dumbarton Oaks Medieval Library). P. 310.

Κωνσταντινουπόλεως ως εθνάρχου έναντι των λοιπών προκαθημένων, οι οποίοι συναποτελούσαν την Ανατολική Εκκλησία στο έδαφος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η μη αναφορά της Ρωσικής Ορθοδόξου Εκκλησίας είναι αρκετά χαρακτηριστική: ευρισκόμενη σε ανεξάρτητο έδαφος αυτή πράγματι εξαρτιόταν λιγότερο από την Κωνσταντινούπολη από ό,τι τα υπόλοιπα Πατριαρχεία της Ανατολής, και η ίδια επεδείκνυε «πρόνοια» και «προστασία» για εκείνα.

Η προεδρία στις Συνόδους

Την 1^η Μαΐου 1930 στην υπό την προεδρία του Πατριάρχη Φωτίου Β' Αγία και Ιερά Σύνοδο του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κηρύχθηκε η Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως «Προκαθημένη» της μέλλουσας Προσυνόδου.¹¹⁴ Την περίοδο της τουρκοκρατίας ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως προήδρευε των τοπικών Συνόδων ως Πατριάρχης-εθνάρχης. Ωστόσο, μετά τη λήξη της περιόδου της τουρκοκρατίας το «δικαίωμά» του ως προέδρου έπρεπε κάθε φορά να επιβεβαιωθεί.

Ο όρος «προκαθήμενος» από το ρήμα «προκάθηναι» έχει αρχαία προέλευση. Σύμφωνα με την αγιοπατερική θεολογία της Εκκλησίας προκαθεται ο Σωτήρ Χριστός.¹¹⁵ Τον 12^ο αι. στη Νεαρά του αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνού ο όρος «προκαθημένη» χρησιμοποιήθηκε ειδικά έναντι της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, δηλαδή του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως,¹¹⁶ λαμβάνοντας αφορμή από το πραγματικό του μεγαλείο εκείνη την εποχή. Ωστόσο, ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Δοσίθεος χαρακτήρισε «εγκώμια» παρόμοια διατύπωση (παραλλήλως με τις λέξεις «κεφαλή», «προεδρία»), τα οποία δεν υποδηλώνουν ότι ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως είναι υπεράνω των ιερών κανόνων.¹¹⁷ Είναι προφανές ότι ακόμη και την περίοδο της τουρκοκρατίας ο όρος «προεδρία» μπορούσε να εννοηθεί με αλληλοσυγκρουόμενες σημασίες, ως υπόδειξη είτε μόνον της τιμής, είτε της τιμής σε συνδυασμό με την εξουσία.

Τη μεταγενέστερη εποχή πολύ περισσότερο δεν ήταν μονοσήμαντη η κατανόησή του. Το 1948 ο μητροπολίτης Αίνου Γερμανός υπερασπιζόμενος τα δικαιώματα του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως συνέγραψε πόνημα σε απάντηση στα προηγηθέντα άρθρα του Ρώσου κανονολόγου Σ. Τρόιτσκι.¹¹⁸ Σύμφωνα με τον μητρ. Γερμανό, Πανορθόδοξη Σύνοδος δεν μπορεί να συγκληθεί από κανέναν άλλον, εκτός του Οικουμενικού Πατριάρχη. Πού όμως το βασίζει αυτό ο μητρ. Γερμανός; Ένα από τα κεντρικά επιχειρήματα είναι ότι ο 9^{ος} κανόνας της Δ' Οικουμενικής Συνόδου χορηγούσε στον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως την εξουσία «ἐκτὸς τῶν ὁρίων τοῦ θρόνου αὐτοῦ καὶ ἐντὸς τῶν ὁρίων τῶν ἄλλων Ὁρθοδόξων Αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν».¹¹⁹ Και εφόσον «ἀναλλοίωτοι οἱ κανόνες», τότε και μέχρι σήμερα ισχύουν τα αρχαία κανονικά προνόμια της Κωνσταντινουπόλεως.

¹¹⁴ «...ἡ Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὡς ἡ Προκαθημένη Ἐκκλησία, θὰ συγκαλέσῃ αὐτάς, ἵνα ἀπὸ κοινοῦ πᾶσαι βουλευθῶσι περὶ τῶν μεγάλων Ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων, τὰ ὅποια ἀπὸ τοσοῦτου χρόνου ἀπασχολοῦσι τὴν καθόλου Ὁρθοδοξίαν». Βλ. *Γερμανός μητρ. Αἴνου*, Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ ἡ ἀρμοδιότης αὐτοῦ πρὸς σύγκλησιν πανορθοδόξων συνόδων, σ. 188: Ὁρθοδοξία, 1930, № 5, σ. 198.

¹¹⁵ Βλ. *Anastasius Sinaita*. *Viae dux* 8, 1:3–6 // CCSG. 8. P. 114.

¹¹⁶ Βλ. *Collatio quarta. Novellae constitutiones annorum 1057–1204. Novella 56, 1. L. 29–50* // *Jus Graecoromanum*. 1. S. 376–377.

¹¹⁷ Βλ. *Dositheus*. *Historia patriarcharum Hierosolymitanorum* 5, 2 // Δωδεκάβιβλος Δοσιθέου, Τ. 3, σσ. 178:30 — 179:12.

¹¹⁸ Αναλυτικότερα στο άρθρο *Τρουικυϊ C. B.* О границах распространения права власти Константинопольской Патриархии на «диаспору» (Τρόιτσκι Σ. Περί των ορίων επεκτάσεως του δικαιώματος της εξουσίας του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως επί της «Διασποράς») // *ЖМП* 1947, № 11, σσ. 34–45.

¹¹⁹ *Γερμανός μητροπολίτης Αἴνου*, Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ ἡ ἀρμοδιότης αὐτοῦ πρὸς σύγκλησιν πανορθοδόξων συνόδων, σ. 31.

Το θέμα της προεδρίας αποδείχθηκε βαθέως αλληλοσυνδεόμενο με τα δικαστικά προνόμια, όμως η πραγματική κατανόηση του 9^{ου} κανόνα της εν Χαλκηδόνι Συνόδου, όσο και των άλλων ιερών κανόνων της ίδιας θεματολογίας,¹²⁰ προβάλλουν μια εντελώς διαφορετική εικόνα.

Η Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως σήμερα

Αυτή τη στιγμή η έκφραση «Μήτηρ Εκκλησία» αντιμετωπίζεται από τους υποστηρικτές της θεωρίας του πρωτείου εξουσίας ως αποκλειστικός ορισμός του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Κατά τη χειροτονία του Ρουμάνου διακόνου Μαρίου Τσάτσα¹²¹ και τα πρόσφατα εγκαίνια του ναού-μετοχίου στην Αθήνα ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως χαρακτήρισε την τοπική αυτού Εκκλησία «Μήτηρ Εκκλησία».¹²² Και τούτο δεν είναι τυχαίο.

Ο μητροπολίτης Σαράντα Εκκλησιών Ανδρέας, που υπάγεται στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, τόνισε στην πανηγυρική του ομιλία ότι η Οικουμενική Εκκλησία είναι εγγυητής και θεματοφύλαξ της ενότητας, όπως και οι «Πρῶτοι» της. Η «Μεγάλη Εκκλησία» ταυτίζεται με τη «Μητέρα Εκκλησία», η οποία ιδίως μετά τη Σύνοδο της Χαλκηδόνος επιτελούσε και εξακολουθεί να επιτελεί μια παγκόσμια αποστολή.¹²³

Στις 2 Φεβρουαρίου 2020 ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος υποδεχόμενος στην κατοικία του στο Φανάρι ομάδα καθηγητών και μαθητών του ΕΠΑΛ Γρεβενών¹²⁴ τους ανέφερε μεταξύ άλλων:

«Και το σημαντικότερο είναι ότι οι νέοι Αρχιεπίσκοποι μας θα συνδέσουν περισσότερο τους χριστιανούς μας εκεί, σε αυτές τις μακρινές χώρες, με το Ιερό Κέντρο, που είναι εδώ, το Οικουμενικό μας Πατριαρχείο, και το οποίο, όπως είπα προηγουμένως αποτελεί την καρδιά της Ορθοδοξίας, είναι η πνευματική μήτρα του Γένους μας. Το Πατριαρχείο έχει ιδιαίτερη αξία για εμάς τους Έλληνες Ορθοδόξους, αλλά και για όλους τους Ορθοδόξους, οι οποίοι έχουν την αναφορά τους εδώ. Και οι νεότερες Ορθόδοξες Αυτοκέφαλες Εκκλησίες, από εδώ πήραν την Αυτοκεφαλία τους, την υπόστασή τους, εάν θέλετε. Δυστυχώς υπάρχουν και αγνώμονα τέκνα, υπάρχουν και αχάριστοι, οι οποίοι δεν εκτιμούν αυτά τα οποία πήραν από την Κωνσταντινούπολη, το βάπτισμα, τον πολιτισμό, το Κυριλικό αλφάβητο, και τι δεν πήραν από εδώ. Η Μητέρα Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως θυσιαστικά εκένωσεν εαυτήν, άδειασε τον εαυτόν της, για να δώσει στους άλλους. Και όπως λέει ο λαός μας, ακούσαμε και το ευχαριστώ από μερικούς. Εν πάση περιπτώσει η Μητέρα Εκκλησία, επειδή ακριβώς είναι μητέρα, εξακολουθεί να αγαπά τους πάντας. Δεν υπήρξε ποτέ Μητριά όπως την κατηγορήσε ένας Μητροπολίτης από την Εκκλησία της Ελλάδος. Ήταν και είναι και θα παραμείνει πάντοτε πραγματική μητέρα».¹²⁵

Η ιδέα για το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως ως τη Μητέρα Εκκλησία συνοδεύεται από τρεις ισχυρισμούς: Πρώτον, η Μητέρα Εκκλησία υπομένει θλίψεις, κενώνει τον εαυτό της για χάρη των τέκνων της, δεύτερον, έχει δικαίωμα να απαιτεί υπακοή από αυτά πάντοτε, ακόμη και εάν είχαν αποχωρισθεί από

¹²⁰ Βλ. Διονυσίου Σλιόνφο καθηγ. Το «έν τοῖς βαρβαρικοῖς...» του 28^{ου} κανόνα της εν Χαλκηδόνι Συνόδου και οι ερμηνείες αυτού // <https://www.romfea.gr/katigories/10-apopseis/56996-silionof-28os-kanonas>.

¹²¹ «...διότι εὐλογεῖ ἡ Μήτηρ Ἐκκλησία τὰ ὑπ' αὐτῆς τιμηθέντα διακεκριμένα τέκνα της...». Βλ. Οικουμενικός Πατριάρχης: «Δεν μας συγκινούν νέαι εκκλησιολογίαι» (18 Μαΐου 2023). URL: <https://fosfanariou.gr/index.php/2023/05/18/ecum-patr-den-mas-syginoun-oi-nees-ekklisiologies/>

¹²² Οικουμενικός Πατριάρχης: Παραμένομεν, επιμένομεν και υπομένομεν (11 Ιουνίου 2023). URL: <https://fosfanariou.gr/index.php/2023/06/11/ta-onomastiria-tou-ecum-patr-11-june-2023/>

¹²³ Ομιλία Μητροπολίτου Σαράντα Εκκλησιών Ανδρέου κατά την Κυριακή της Σαμαρείτιδος (18 Μαΐου 2023). URL: <https://fosfanariou.gr/index.php/2023/05/18/omilia-mitropolitou-40ekklisiwn-andreou-tin-kyriaki-samareitidos/>

¹²⁴ Στη συνάντηση ήταν παρόντες επίσης ο αρχιεπίσκοπος Αυστραλίας Μακάριος και οι βοηθοί επίσκοποι του.

¹²⁵ Ο Πατριάρχης δέχθηκε τον Αρχιεπίσκοπο Αυστραλίας Μακάριο (2/06/2020). URL: http://fanarion.blogspot.com/2020/02/blog-post_6.html

αυτήν, τρίτον, η Μητέρα Εκκλησία είναι έτοιμη να διακονεί όχι μόνον τα υπάκουα, αλλά και τα ανυπάκουα τέκνα της. Σημειωτέον ότι για την Κωνσταντινούπολη η απαίτηση της υπακοής είναι μια απόλυτη και αναντίρρητη αρχή, και η διακονία της Μητρός Εκκλησίας στα τέκνα της θέτει στην πρακτική ένα μείζον ερώτημα. Πίσω από αυτούς τους όμορφους ισχυρισμούς μπορεί κανείς εύκολα να παρατηρήσει μια στοχευμένη ρητορική, που αποβλέπει στην εγκατάσταση αρκετά αυστηρών και αμετακλήτων μηχανισμών εξουσίας.

Στις 6 Δεκεμβρίου 2023 κατά τη Θεία Λειτουργία στη βασιλική του Αγίου Νικολάου Μύρων της Λυκίας ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος δήλωσε με εξαιρετική κατηγορηματικότητα:

«Από εδώ, από τη Μικρά Ασία, διακηρύσσουμε προς κάθε κατεύθυνση ότι η γνήσια και μόνη Μητέρα Εκκλησία είναι η Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως. Αυτή αποκλειστικά φέρει την κληρονομιά της θυσίας του Ιησού επί του Σταυρού για όλη την ανθρωπότητα, γεννώντας πολυάριθμες Εκκλησίες από τη Βουλγαρία μέχρι την Ουκρανία. Αυτή η διακήρυξη δεν είναι μια σύγχρονη εφεύρεση στην εκκλησιολογία, αλλά μια βιωματική αλήθεια και παρακαταθήκη που κληρονόμησε από τους Πατέρες των Οικουμενικών και Τοπικών Συνόδων».¹²⁶

Δυστυχώς, αυτού του είδους ο σφετερισμός της μητρότητας ως αποκλειστικού πρωτείου δεν συνάδει με την αγιοπατερική και συνοδική παράδοση της Εκκλησίας. Η σημερινή έμφαση της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως στο ότι αυτή είναι η μητέρα, τυπολογικά ακολουθεί την παρόμοια βεβαία θέση της Εκκλησίας της Ρώμης,¹²⁷ ακριβώς εκείνη τη θέση, η οποία απορρίφθηκε κατηγορηματικά από την Ορθόδοξη Ανατολή, μεταξύ των υπολοίπων και από την ίδια την Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως. Έχοντας ως αφετηρία την εκκλησιαστική παράδοση μπορούμε να ομιλούμε μόνον για την Οικουμενική Εκκλησία ως κοινή μητέρα, ενώ την ίδια στιγμή οποιαδήποτε Τοπική Εκκλησία, της Κωνσταντινουπόλεως μηδέ εξαιρουμένης, δεν μπορεί να διεκδικεί κατ' αποκλειστικότητα αυτόν τον ρόλο. Άλλωστε, για τα μέλη της μιας ή της άλλης Τοπικής Εκκλησίας αυτή είναι Μητέρα, όπως και ο προκαθήμενός της είναι επικεφαλής της δικαιοδοσίας της, αλλά όχι και της καθόλου Οικουμενικής Εκκλησίας.

Η Μητηρ Εκκλησία το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως διεκδικεί επομένως τα εξής:

- το αποκλειστικό δικαίωμα του ανώτατου εκκλησιαστικού δικαστή·
- το αποκλειστικό δικαίωμα της προεδρίας στις πανορθόδοξες Διασκέψεις και Συνόδους·
- το αποκλειστικό δικαίωμα απονομής αυτοκεφάλου·
- την υποχρέωση να φροντίζει όλα τα τέκνα αυτής τόσο εντός, όσο και εκτός δικαιοδοσίας της και να επιδεικνύει έναντί τους «έξαιρετικήν ευθύνην».¹²⁸

¹²⁶ Bartholomew: We Proclaim in Every Direction that Constantinople is the Genuine, The Only Mother Church. (Dec 11, 2023). URL: <https://orthodoxtimes.com/ecumenical-patriarch-we-proclaim-in-every-direction-that-constantinople-is-the-genuine-the-one-and-only-mother-church/>

¹²⁷ Έτσι, λ.χ. ο Πάπας της Ρώμης Γρηγόριος Ζ' Γκίλντεμπραντ (1073) έγραψε: «Σε σας και όλους όσοι τιμούν τον Χριστό ας γίνει γνωστό ότι η Εκκλησία της Ρώμης είναι η καθολική μητέρα όλων των χριστιανών». Βλ. *Gregorius VII. Registrum* (1085): Epistola XXIX. Ad Iudices Sardiniae (a. 1073) // PL. 148. Col. 312A:1–2. Προς αντιπαραβολή ο Όσιος Βενέδικτος ο εκ Νουρσίας αποκαλούσε «μητέρα» όλη την οικουμενική Εκκλησία και όχι μόνον ένα τμήμα της. *Benedictus Nursiae. Regula cum commentariis* (547): Commentarius // PL. 66. Col. 468A:7–12.

¹²⁸ Βλ. λ.χ. Οικουμενικός Πατριάρχης: Η μήτηρ εκκλησία όχι μόνο δικαιούται αλλά υποχρεούται να θεραπεύσει το σχίσμα στην Ουκρανία (25 Σεπτεμβρίου 2018). URL: https://fosfanariou.gr/index.php/2018/09/25/blog-post_25-33/. Βλ. επίσης στην ομιλία του Πατριάρχη Βαρθολομαίου προς τον ουκρανικό λαό το 2008: Ομιλία της Α. Θ. Παναγιότητος του Οικουμενικού Πατριάρχου κ. κ. Βαρθολομαίου προς τον Ουκρανικόν λαόν (26 Ιουλίου 2008). URL: https://fosfanariou.gr/index.php/2018/09/25/blog-post_25-33.

Στην πραγματικότητα παρόμοια περιορισμένα δικαιώματα κατέχει ο κάθε προκαθήμενος Εκκλησίας εντός της δικαιοδοσίας της και εκτός αυτής μέσω της συνοδικής συνεννοήσεως με τους άλλους προκαθημένους.

Όπως προκύπτει από τις Πράξεις του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως τα «μητρικά» του δικαιώματα την περίοδο της τουρκοκρατίας αφορούσαν περισσότερο τα ανεξάρτητα Πατριαρχία της Ανατολής, ενώ η Ρωσική Εκκλησία εξαιτίας της πολιτικής ανεξαρτησίας της Ρωσίας απολάμβανε μεγαλύτερη εκκλησιαστική αυτοτέλεια ακόμη και από εκείνη της Κωνσταντινουπόλεως.

Τα αυτοκέφαλα του 20^{ου} αι., που χορήγησε το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως μετά την επανάσταση του 1917 στη Ρωσία, εν πολλοίς ήταν αποτέλεσμα της πολιτικής αποδυναμώσεως της Ρωσίας. Ωστόσο, το ίδιο το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως μετά τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έχασε το οικείο αυτού περιστασιακό πρωτείο της εποχής της τουρκοκρατίας. Επομένως, το πρωτείο της Κωνσταντινουπόλεως ήταν εν πολλοίς συμβατικού χαρακτήρα, επειδή δεν βασιζόταν επί σαφών ιεροκανονικών θεμελίων, ενώ από τις αρχές του 1920 αποδείχθηκε απολύτως υπερβολικό και δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα.

Κατά το παρόν η ανακήρυξη της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως ως καθολικής Μητρός Εκκλησίας και του προσώπου του Πατριάρχη της ως μιας πανεκκλησιαστικής κεφαλής αποτελεί την ισχυρότερη πρόκληση για το συνοδικό πολίτευμα της Εκκλησίας. Οι καταστροφικές επιπτώσεις αυτής της νέας φάσεως της μονομερούς δράσεως του Κωνσταντινουπόλεως φαίνονται στο σχίσμα της οικουμενικής Ορθοδοξίας, το οποίο ούτως ή άλλως επιδεινώνεται, αλλά δύναται να θεραπευθεί εξ ορισμού με την επιδίωξη της αλήθειας και όχι με διατυπώσεις περί πρωτείου και/ή άλλων σεναρίων.

Συμπέρασμα

Ανέκαθεν οι Άγιοι πατέρες και οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς αποκαλούσαν την Εκκλησία «μητέρα». Όλες οι θεολογικές έννοιες αυτού του επιθέτου-συγκρίσεως συσχετίζονται με την καθολική αντίληψη για μία Οικουμενική Εκκλησία, η οποία είναι κυρίαρχη και καθοριστική. Η μητρότητα της Εκκλησίας σχετίζεται με τη Θεία πατρότητα και είναι μια υπέροχη εικόνα, που τονίζει την πρόνοια και τη φροντίδα της Εκκλησίας για τον κόσμο και τους πιστούς. Τέκνα της Μητρός Εκκλησίας είναι οι Άγιοι και όσοι επιδιώκουν την αγιότητα. Η φρασεολογία «κοινή μήτηρ» έναντι της Εκκλησίας, που πρώτος εισήγαγε ο Ιερός Χρυσόστομος, υπογραμμίζει τον ιδιαίτερο διακονικό ρόλο της Εκκλησίας ως «Ἐκκλησίας πάντων τῶν πιστῶν».

Η σπανιότητα αναφορών της Μητρός Εκκλησίας ως συγκεκριμένης Τοπικής Εκκλησίας (σε αυτό ή το άλλο επίπεδο διοικητικής-εκκλησιαστικής εξουσίας) ξεχωρίζει ακόμη περισσότερο την αμετάβλητη και διαχρονική θεολογική σημασία της έννοιας της «Μητρός Εκκλησίας».

Από τον 14^ο αι. αρχίζει να χρησιμοποιείται η έκφραση «Ἀνατολική Ἐκκλησία» παραπέμποντας στη Μεγάλη Εκκλησία της Αγίας Σοφίας, δηλαδή το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως ως «μητρός». Η «Ἀνατολική Ἐκκλησία» είναι όλα εκείνα τα ανατολικά Πατριαρχία, που συγκροτούν τη Μητέρα Εκκλησία σε απόλυτη σημασία. Η ίδια η Μεγάλη Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως απεκαλείτο μητέρα με τη σχετική έννοια, έναντι των μελών της δικαιοδοσίας της.

Ωστόσο, μετά την Άλωση το 1453 κατά τη διάρκεια των μεταγενέστερων αιώνων η Ανατολική Εκκλησία άρχισε να εκλαμβάνεται όχι τόσο ως ένωση των ομοταγών Πατριαρχείων, όσο η μια Εκκλησία υπό την ηγεσία του Πατριάρχη-εθνάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Ο ιδιαίτερος ηγετικός ρόλος του διαφαίνεται στις Πράξεις του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως του 18^{ου} – 19^{ου} αι. Το επίθετο «μήτηρ», που καθιερώθηκε στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, άρχισε να εκλαμβάνεται ως κυριαρχικό επίθετο, που υπογραμμίζει την πανεξουσία του και τον ιδιαίτερο ρόλο του μεταξύ των άλλων κατά τόπους Εκκλησιών.

Κατά τη διάρκεια των μετεξελίξεων της πραγματικότητας και των εννοιών η Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως άρχισε να χρησιμοποιεί το επίθετο «Μεγάλη Μήτηρ Εκκλησία» ως μια εκ των

εκδηλώσεων της επιδιώξεώς της για πρωτείο κατ' αναλογία με την Εκκλησία της Ρώμης. Αν και οι θεολόγοι της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως αρνούνταν να αναγνωρίσουν την ιδιαίτερη μητρότητα ως πρωτείο της Εκκλησίας της Ρώμης, αργότερα στην ουσία συμφώνησαν με το πρωτείο του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, το οποίο εξαρχής και κατοχυρώθηκε από τα προνόμια, που αποκτήθηκαν από τους Τούρκους άρχοντες και στη συνέχεια κατέστη απολύτως «μετέωρο».

Κατά την παρούσα περίοδο η ρητορική του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και των βοηθών του σχετικά με τη Μητέρα Εκκλησία δεν αντικατοπτρίζει την ιεροκανονική παράδοση, αλλά μόνον τις δικές τους φιλοδοξίες και επιδιώξεις του πρωτείου, εξαιτίας του οποίου διασαλεύεται η ενότητα της οικουμενικής Ορθοδοξίας.

Πηγές

Anastasius Sinaita. *Viae dux // Anastasius Sinaitae viae dux* / ed. K.-H. Uthemann. Turnhout: Brepols, 1981. (CCSG; vol. 8). P. 3–320.

Augustinus Hipponensis. *Contra duas epistolas Pelagianorum* // PL. T. 44. Col. 609–638.

Basilius Caesariensis. *Epistula 41*. Βασίλειος πρὸς Ἰουλιανόν // *Saint Basile*. *Lettres* / éd. Y. Courtonne. Vol. 1. Paris: Les Belles Lettres, 1957. P. 96–98.

Basilius Caesariensis. *Epistula 169*. Γρηγορίῳ Βασίλειος // *Saint Basile*. *Lettres* / éd. Y. Courtonne. Vol. 2. Paris: Les Belles Lettres, 1961. P. 104–106.

Basilius Caesariensis. *Epistula 227*. Πρὸς τοὺς ἐν Κολωνίᾳ κληρικούς 1 // *Saint Basile*. *Lettres* / éd. Y. Courtonne. Vol. 3. Paris: Les Belles Lettres, 1966. P. 29–32.

Basilius Caesariensis. *Quod rebus mundanis adhaerendum non sit* // PG. T. 31. Col. 540–564.

Benedictus Nursiae. *Regula cum commentariis* // PL. T. 66. Col. 215D–932D.

Bernardus Claraevallensis. *Epistula 221*. *Petri Venerabilis ad Bernardum abbatem* // PL. T. 182. Col. 398B–417A.

Callinicus III Patriarcha. *Narratio brevis* // *Καλλινίκου Γ' Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως*, Τὰ κατὰ καὶ μετὰ τὴν ἐξορίαν ἐπισυμβάντα καὶ ἔμμετροι ἐπιστολαί, ἔκδ. Α. Τσελίκας, Ἀθήνα, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, 2004, σ. 79–269, 271–429.

Collatio quarta. *Novellae constitutiones annorum 1057–1204* // *Νεαραὶ καὶ Χρυσόβουλλα τῶν μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν Βυζαντινῶν Ἀυτοκρατόρων* / ed. J. Zepos, P. Zepos (post C. E. Zacharia von Lingenthal). Aalen: Scientia Verlag, 1962. (Jus Graecoromanum; Bd. 1). S. 275–480.

Cyrillus Alexandrenus. *Commentarius in xii prophetas minores* // *Sancti patris nostri Cyrilli archiepiscopi Alexandrini in xii prophetas* / ed. P. E. Pusey. Vol. 2. Oxford: Clarendon Press, 1868. [Brussels: Culture et Civilization, 1965]. P. 1–626.

Cyrillus Alexandrenus. *De adoratione et cultu in spiritu et veritate* // PG. T. 68. Col. 132–1125.

Cyrillus Alexandrenus. *Expositio in Psalmos* // PG. T. 69. Col. 717–1273.

Cyrillus Alexandrenus. *Glaphyra in Pentateuchum* // PG. T. 69. Col. 9–677.

Cyrillus Alexandrenus. *Commentarius in Isaiam prophetam* // PG. T. 70. Col. 9–1449.

- [*Doropheus Monembasiae*]. Liber historicus (versio altera) (e cod. Mich. Ann Arbor. 215) // *Ζαχαριάδου Έ. Α*, *Ἡ πατριαρχία τοῦ Διονυσίου Β΄ σὲ μία παραλλαγή τοῦ Ψευδο-Δωροθέου* // *Θησαυρίσματα*, 1962, T. 1, σ. 144–155.
- Dositheus*. Historia patriarcharum Hierosolymitanorum 3–4 // *Δοσιθέου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων*, *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις Πατριαρχευσάντων*, ἄλλως καλουμένη Δωδεκάβιβλος Δοσιθέου, ἔκδ. Έ. Δεληδέμος, T. 2, Θεσσαλονίκη, Ἐκδοτικός Οἶκος Βασ. Ρηγοπούλου, 1982, σ. 3–492.
- Dositheus*. Historia patriarcharum Hierosolymitanorum 5–6 // *Δοσιθέου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων*, *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις Πατριαρχευσάντων*, ἄλλως καλουμένη Δωδεκάβιβλος Δοσιθέου, ἔκδ. Έ. Δεληδέμος, T. 3, Θεσσαλονίκη, Ἐκδοτικός Οἶκος Βασ. Ρηγοπούλου, 1982, σ. 9–452.
- Dositheus*. Historia patriarcharum Hierosolymitanorum 7–8 // *Δοσιθέου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων*, *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις Πατριαρχευσάντων*, ἄλλως καλουμένη Δωδεκάβιβλος Δοσιθέου, ἔκδ. Έ. Δεληδέμος, T. 4, Θεσσαλονίκη, Ἐκδοτικός Οἶκος Βασ. Ρηγοπούλου, 1983, σ. 9–477.
- Dositheus*. Historia patriarcharum Hierosolymitanorum 9–10 // *Δοσιθέου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων*, *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις Πατριαρχευσάντων*, ἄλλως καλουμένη Δωδεκάβιβλος Δοσιθέου, ἔκδ. Έ. Δεληδέμος, T. 5, Θεσσαλονίκη, Ἐκδοτικός Οἶκος Βασ. Ρηγοπούλου, 1983, σ. 9–681.
- Dositheus*. Historia patriarcharum Hierosolymitanorum 11 // *Δοσιθέου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων*, *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις Πατριαρχευσάντων*, ἄλλως καλουμένη Δωδεκάβιβλος Δοσιθέου, ἔκδ. Έ. Δεληδέμος, T. 6, Θεσσαλονίκη, Ἐκδοτικός οἶκος Β. Ρηγοπούλου, 1983, σ. 9–83.
- Eusebius*. Commentaria in Psalmos // PG. T. 23. Col. 66–1396; T. 24. Col. 9–76.
- Eustaphius Thessalonicensis*. Exegesis in canonem iambicum pentecostalem // *Eustathii Thessalonicensis* exegesis in canonem iambicum pentecostalem / ed. P. Cesaretti, S. Ronchey. Göttingen: De Gruyter, 2014. (Supplementa Byzantina; vol. 10). P. 7–264.
- Euthymius Zigabenus*. Commentarius in Pauli epistolam ad Galatas // *Euthymii Zigabeni* Commentarius in XIV Epistolas Sancti Pauli et VII catholicas / ed. N. Kalogeras. Vol. 1. Athenis: Typis fratrum Perri, 1887. P. 496–560.
- Euthymius Zigabenus*. Commentarius in Psalterium // PG. T. 128. Col. 41–1325.
- Gennadius Scholarius*. De verbis patrum Latinorum de processu Spiritus Sancti // *Oeuvres complètes de Georges (Gennadios) Scholarios* / éd. M. Jugie, L. Petit, X. A. Siderides. Vol. 3. Paris: Maison de la bonne presse, 1930. P. 49–63.
- Gennadius Scholarius*. Epistulae Georgii Scholarii (ante 1450) // *Oeuvres complètes de Georges (Gennadios) Scholarios* / éd. M. Jugie, L. Petit, X. A. Siderides. Vol. 4. Paris: Maison de la bonne presse, 1935. P. 398–473.
- Georgius Trapezuntius*. De processione spiritus sancti et de una, sancta, catholica Ecclesia // PG. T. 161. Col. 829–868.
- Gregorius Nazianzenus*. Epistula 44. Εὐσεβίῳ Σαμοσάτῳ // *Saint Grégoire de Nazianze. Lettres* / éd. P. Gallay. Vol. 1. Paris: Les Belles Lettres, 1964. P. 56–57.
- Gregorius Nazianzenus*. Epistula 50. Τῷ Αὐτῷ [Βασιλείῳ] // *Saint Grégoire de Nazianze. Lettres* / éd. P. Gallay. Vol. 1. Paris: Les Belles Lettres, 1964. P. 64–66.

- Gregorius Nazianzenus*. Funebris oratio in laudem Basilii Magni Caesareae in Cappadocia episcopi (orat. 43) // *Grégoire de Nazianze*. Discours funèbres en l'honneur de son frère Césaire et de Basile de Césarée / éd. F. Boulenger. Paris: Picard, 1908. P. 58–230.
- Gregorius Palamas*. Homilia 8. Περὶ πιστέως. Ἐν ἧ καὶ τῆς κατ' εὐσέβειαν ὁμολογίας ἔκθεσις // *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ* ἅπαντα τὰ ἔργα, ἔκδ. Π. Κ. Χρήστου, Τ. 9. Θεσσαλονίκη, Πατερικαὶ Ἐκδόσεις Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 1985 (Ἑλληνας Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας 72), σ. 211–229.
- Gregorius V Patriarcha*. Epistulae Synodales // *Ἀλεξσούδης Α.*, Δύο ἐγκύκλια ἔγγραφα Γρηγορίου τοῦ Ε' Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας, 1892, Τ. 4, σ. 269–275.
- Gregorius VII*. Registrum (1085): Epistola XXIX. Ad Iudices Sardiniae (a. 1073) // PL. T. 148. Col. 311D–312C.
- Joannes Chrysostomus*. Ad populum Antiochenum (homiliae 1–21) // PG. T. 49. Col. 15–222.
- Joannes Chrysostomus*. Ad illuminandos catecheses 1–2 (series prima et secunda) // PG. T. 49. Col. 223–240.
- Joannes Chrysostomus*. De baptismo Christi // PG. T. 49. Col. 363–372.
- Joannes Chrysostomus*. De sancto hieromartyre Phoca // PG. T. 50. Col. 699–706.
- Joannes Chrysostomus*. Non esse desperandum // PG. T. 51. Col. 363–372.
- Joannes Chrysostomus*. Expositiones in Psalmos // PG. T. 55. Col. 39–498.
- Joannes Chrysostomus*. In Matthaeum (homiliae 1–90) // PG. T. 57. Col. 13–472.
- Joannes Eugenikos*. Antirrheticus adversus decretum Concilii Florentini // *Rossidou-Koutsou E.* John Eugenikos' Antirrhetic of the Decree of the Council of Ferrara-Florence. Nicosia, Research Centre of Kykkos Monastery, 2006. P. 3–153.
- Joannes Macrygiannes*. Acta et epistulae // Ἀρχεῖον τοῦ στρατηγοῦ Ἰωάννου Μακρυγιάννη, ἔκδ. J. Vlachogiannis, Vol. I. Athens, S. K. Vlastos, 1907 (Ἀρχεῖα τῆς Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας 2), σ. 1–469.
- Josephus Bryennius*. Epistulae 30. Διάταξις Ἰωσήφ μοναχοῦ Βρυεννίου (1421) // *Τομαδάκης Ν.*, Ἐκ τῆς βυζαντινῆς ἐπιστολογραφίας. Ἰωσήφ μοναχοῦ τοῦ Βρυεννίου Ἐπιστολαὶ Α' καὶ πρὸς αὐτὸν Γ', Ἑπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 1983–1986, Τ. 46, σ. 283–362.
- Leo I*. De haeresi et historia Eutychniana // PL. T. 55. 1095C–1324B.
- Maximus Confessor*. Ambigua ad Joannem 10 // On Difficulties in the Church Fathers: The Ambigua / ed. N. Constat. Vol. 1. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 2014. (Dumbarton Oaks Medieval Library). P. 150–344.
- Meletius Pegas*. Epistula 137. Τοῖς ἐν Μικρᾷ Ῥωσίᾳ // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. l.], 1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 167–178.
- Meletius Pegas*. Epistula 175. Τῷ εὐσεβεστάτῳ καὶ ὀρθοδοξοτάτῳ ἄρχοντι Κνέζη Ἀδάμῳ Βασιλείου Βισκοβέτσικῃ, καὶ τῷ εὐσεβεστάτῳ Κνέζη Κυριακῷ Ρουζίνσκη μετὰ τῶν λοιπῶν Ἀρχόντων, καὶ παντὸς τοῦ λαοῦ τῶν ὀρθοδόξων, τῆς ἱερᾶς τάξεως, καὶ τῆς κοσμικῆς καταστάσεως· υἱοῖς ἐν Κυρίῳ περιποθήτοις, χάριν... // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. l.], 1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 207–208.

- Meletius Pegas*. Epistula 6. Μαξίμω τῷ Θεοφιλεστάτῳ Κυθήρων // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. l.], '1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 23–24.
- Meletius Pegas*. Epistula 9. Μαξίμω τῷ Θεοφιλεστάτῳ Κυθήρων // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. l.], '1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 27–33.
- Meletius Pegas*. Epistula 10. Τοῖς ἐν Χριστῷ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν, καὶ Θεῷ καὶ Σωτῆρι ἀδελφοῖς καὶ συλλειτουργοῖς, τῷ τε Πανιερωτάτῳ Γαβριὴλ Φιλαδελφείας καὶ τῷ Θεοφιλεστάτῳ Κυθήρων Μαξίμω τῷ Μαργουνίῳ χάριν, ἔλεος // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. l.], '1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 34–36.
- Meletius Pegas*. Epistula 31. Ἰὼβ Πατριάρχῃ Ῥωσίας, καὶ Μοσκόβου, καὶ τῶν ὑπερβορείων μερῶν. L. 34–37 // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. l.], '1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 65–66.
- Meletius Pegas*. Epistula 62. Ἱερεμία τῷ Οἰκουμενικῷ // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. l.], '1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 87.
- Meletius Pegas*. Epistula 215. Κυρίλλω Ἱερομονάχῳ // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. l.], '1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). 17–365. P. 270–272.
- Meletius Pegas*. Epistula 241. Εἰς Σαυρομάτας // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. l.], '1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 288–289.
- Meletius Pegas*. Epistula 257. Τῷ Πανιερωτάτῳ Φιλαδελφείας κὺρ Γαβριήλ, ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ ἐν Κυρίῳ περιποθήτῳ, χάριν, ἔλεος παρὰ τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. l.], '1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 302–316.
- Meletius Pegas*. Epistula 258. Κυριακῷ Φωτεινῷ ἱατρῷ καὶ διδασκάλῳ ἐν Ἐγγοσταδιανίῳ Ἀκαδημία λαμπροτάτῳ· χάριν, ἔλεος, καὶ εἰρήνην παρὰ τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. l.], '1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 317–325.
- Meletius Pegas*. Epistula 270. Τοῖς ἀπανταχοῦ Ὀρθοδόξοις καὶ εὐσεβέσι Χριστιανοῖς, τοῖς τε τοῦ ἱεροῦ καταλόγου καὶ τῆς κοσμικῆς τάξεως, τοῖς ἐν Κυρίῳ περιποθήτοις· χάριν, ἔλεος, καὶ εἰρήνην παρὰ Κυρίου καὶ Θεοῦ. L. 31–34 // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. l.], '1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 333–334.
- Meletius Pegas*. Epistula 272. Τοῖς κατὰ πᾶσαν τὴν Γαληνοτάτην Ἀρχὴν τῶν Ὑψηλοτάτων Πολωνῶν εὐρισκομένοις Ὀρθοδόξοις Χριστιανοῖς τοῖς τε τοῦ ἱεροῦ καταλόγου καὶ τῆς κοσμικῆς τάξεως, ἄρχουσὶ τε μεγαλοπρεπεστάτοις καὶ ἀρχομένοις, καὶ ἀπαξάπαντι τῷ χριστωνύμῳ πληρώματι, ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ περιποθήτοις, χάριν, ἔλεος... // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. l.], '1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 335–336.
- Meletius Pegas*. Epistula 316. Τοῖς μεγαλοπρεπεστάτοις Ἀρχουσιν, Ἀνδρέα καὶ Ἀλεξάνδρῳ Ζακοροβάσκιε τοῖς ὀρθοδοξοτάτοις, καὶ ἐν Κυρίῳ περιποθήτοις υἱέσι // *Methodios*. Letters of Meletius Pegas, Pope and Patriarch of Alexandria. [S. l.], '1976. (Ekklesiastikos Pharos; 52–57). P. 363–364.
- Meletius Pegas*. Oratio ad Silvestrum patriarcham (edita a Dositheo patriarcha) // Τόμος Χαράς, ἔκδ. K. Siamakes, Θεσσαλονίκη, Ἐκδοτικός Οἶκος Βασ. Πηγοπούλου, 1985, σ. 460–551.

- Neophytus Ducas*. Epistula 1196. Θεοδωρήτω // Ἐπιστολαὶ πρὸς τινὰς ἐν διαφόροις περιστάσεσι ὑπὸ Νεοφύτου Δούκα εἰς τόμους δύο ὡς ἀκολουθία τῶν κατὰ τὸ 1839 προεκδεδομένων, Τ. 1, Αἴγινα, Τυπογραφεῖο Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1844, σ. 147–148.
- Neophytus Ducas*. Epistula 1495. Θεοδωρήτω // Ἐπιστολαὶ πρὸς τινὰς ἐν διαφόροις περιστάσεσι ὑπὸ Νεοφύτου Δούκα εἰς τόμους δύο ὡς ἀκολουθία τῶν κατὰ τὸ 1839 προεκδεδομένων, Τ. 2, Ἀθήναι, Τυπογραφεῖο Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1844, σ. 175–183.
- Nicodemus Hagiorita*. Confessio fidei // *Paschos P. B.*, Ἐν ἀσκήσει καὶ μαρτυρίῳ, Ἀθήνα, Ἀρμός, 1996 (Ὑμναγιολογικὰ Κείμενα καὶ Μελέτες, τ. 3), σ. 105–181.
- Nicodemus Hagiorita*. De Carthaginensi concilio locali (Concilium 11) // *Ἀγαπίου ἱερομονάχου καὶ Νικοδήμου μοναχοῦ* Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηὸς τῆς μιᾶς ἁγίας καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησίας, ἔκδ. ἀρχιμ. Δωρόθεος, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Παπαδημητρίου,¹² 1998, σ. 462–542.
- Origenes*. Expositio in Proverbia (fragmenta e catenis) // PG. T. 17. Col. 161–252.
- Petrus Argivus*. Encomium ad sanctos Anargyros Cosmam et Damianum // *Kyriakopoulos K. T.*, Ἁγίου Πέτρου ἐπισκόπου Ἄργους βίος καὶ λόγοι, Ἀθήναι, Ἑκδόσεις Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ἀργολίδος, 1976, σ. 82–108.
- Philotheus Coccinus*. Confessio fidei // *Arambatzes C.*, Ἡ Ὁμολογία πίστεως τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Φιλοθέου Κοκκίνου, Ἐπιστημονικὴ Ἑπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Νέα Σειρά, 2000, Τ. 10, σ. 23–41.
- Phipo Carpasianus*. Enarratio in canticum canticorum // PG. T. 40. Col. 28–153.
- Physiologus* (redactio secunda quae vocatur Byzantina) // *Physiologus* / ed. F. Sbordone. Rome: Dante Alighieri-Albrighi, Segati, 1936. [Hildesheim: Olms, 1976]. P. 149–256.
- Registrum patriarchatus Constantinopolitani (1315–1331)* // *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel, Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1315–1331* / hrsg. H. Hunger, O. Kresten. Bd. 1. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1981. (CFHB SV; Bd. 19/1). S. 100–614.
- Sugerius S. Dionysii*. Epistula LX. Ejusdem ad eundem et viromandensem comitem // PL. T. 186. Col. 1379C–1380B.
- Sylvester Syropulus*. Historiae // *Laurent V.* Les «Mémoires» du Grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438–1439). Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1971. P. 100–574.
- Theodorus Lascaris*. Epistula 90. Ad Manuelem patriarcham I // *Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII* / ed. N. Festa. Florence: Istituto di studi superiori pratici e di perfezionamento, 1898. (Pubblicazioni del R. Istituto di studi superiori pratici e di perfezionamento in Firenze. Sezione di filosofia e lettere; vol. 29). P. 117–119.
- Theophylactus*. Enarrationes in evangelia // PG. 123. Col. 140–1348.
- Vita et miracula sanctorum Cyri et Joannis (BHG 469)* // PG. T. 87.3. Col. 3677–3689.

Vita sancti patriarchae Philothei // Δεντάκης Β. Α., Βίος και ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Φιλοθέου (Κοκκίνου) πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (1353–1354 καὶ 1364–1376) τοῦ θεολόγου, Ἐν Ἀθήναις [Χ. ἔ.], 1971 (Ἠσυχαστικά καὶ Φιλοσοφικά Μελέται, τ. 9), σ. 63–93.

Βιβλιογραφία

- Διονυσίου Σλιόνοφ καθηγ., Το «ἐν τοῖς βαρβαρικοῖς...» του 28^{ου} κανόνα της ἐν Χαλκηδόνι Συνόδου καὶ οἱ ἐρμηνείες αὐτοῦ // <https://www.romfea.gr/katigories/10-aporseis/56996-silionof-28os-kanonas>.
- Διονύσιος Σλιόνοφ, καθηγούμενος. Ποιος εἶναι ἡ κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας; // <https://www.romfea.gr/epikairotita-xronika/57620-poiος-einai-i-kefali-tis-ekklisias>
- Троицкий С. В. О границах распространения права власти Константинопольской Патриархии на «диаспору» (Тρόιτσκι Σ. Περί ορίων ἐξαπλώσεως τοῦ δικαιώματος ἐξουσίας τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ τῆς «Διασποράς») // ЖМП, 1947, № 11, σ. 34–45.
- Ю. В. Церковь // Наставления и утешения святой веры христианской (Ἐκκλησία // Οἱ διδαχὲς καὶ ἡ παράκλησις τῆς ἁγίας χριστιανικῆς πίστεως) / ред. свящ. С. В. Петровский; изд. Свято-Андреевского на Афоне русского общежительного скита. Кн. 12. Одесса, Типо-хромолит. Е. И. Фесенко, 1905. σ. 1093.
- Bartholomew: We Proclaim in Every Direction that Constantinople is the Genuine, The Only Mother Church. (Dec 11, 2023). [Ηλεκτρονικὴ πηγή]. URL: <https://orthodoxtimes.com/ecumenical-patriarch-we-proclaim-in-every-direction-that-constantinople-is-the-genuine-the-one-and-only-mother-church/> (ἡμερομηνία πρόσβασης 23.12.2023).
- Ανακοινωθέν γιὰ τὶς ἐργασίες τῆς Ἀγίας καὶ Ἱεράς Συνόδου (4 Οκτωβρίου 2023). [Ηλεκτρονικὴ πηγή]. URL: <https://fosfanariou.gr/index.php/2023/10/04/anakoinothen-gia-ergasies-agias-kai-ieras-synodou-4-10-2023/> (ἡμερομηνία πρόσβασης 23.12.2023).
- Ανδρέας (Νανάκης), ἀρχιμ., Ἐκκλησία ἐθνάρχουσα καὶ ἐθνική. Μέσα ἀπὸ τὴ συνάξι τῶν πρεσβυτέρων καὶ τὸν ἱερό σύνδεσμο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (1870–1922), Θεσσαλονίκη, Βάνιας, ²2007.
- Ανδριόπουλος Π. Α. Το «Φῶς Φαναρίου» ἀπαντᾷ στὴν Ἐκκλησία τῆς Ἀλβανίας (7 Οκτωβρίου 2023). [Ηλεκτρονικὴ πηγή]. URL: <https://fosfanariou.gr/index.php/2023/10/07/to-fos-fanariou-apanta-stin-ekklisia-tis-alvanias/> (ἡμερομηνία πρόσβασης 23.12.2023).
- Βαλάκου-Θεοδωρούδη Μ., Το νομικὸ περίγραμμα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὸ πλαίσιο τῆς διεθνούς κοινότητος, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλα, 2001.
- Βαρθολομαῖος (Χρῆστος) Ἱατρίδης, ἀρχιμανδρίτης, Διεθνὲς συμβατικὸ δίκαιο καὶ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο [Διδακτορικὴ διατριβή], Κομοτηνὴ, 2019.
- Γερμανός, μητρ. Αἰνίου, Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ ἡ ἀρμοδιότης αὐτοῦ πρὸς σύγκλησιν πανορθόδοξων Συνόδων. Κοινωφελὲς Ἰδρυμα τῆς Ἱεράς Μητροπόλεως Ἱεραπύτνης καὶ Σητείας Παναγία ἡ Ἀκρωτηριανή, 2014.
- Ἑγγραφα πατριαρχικά καὶ συνοδικὰ περὶ τοῦ Βουλγαρικοῦ ζητήματος (1852–1873), ἔκδ. Μ. Ἰ. Γεδεών, Κωνσταντινούπολις, Ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, 1908.
- Καριώτογλου Α., Ἰσλάμ καὶ χριστιανικὴ χρησιμολογία. Ἀπὸ τὸν μύθο στὴν πραγματικότητα, Θεσσαλονίκη, Ἀρμός, 2000.

- Ο Πατριάρχης δέχθηκε τον Αρχιεπίσκοπο Αυστραλίας Μακάριο (2/06/2020). [Ηλεκτρονική πηγή]. URL: http://fanarion.blogspot.com/2020/02/blog-post_6.html (ημερομηνία πρόσβασης 23.12.2023).
- Οικουμενικός Πατριάρχης: «Δεν θα συγκαλέσουμε Σύνοδο Προκαθημένων για το Ουκρανικό» (4 Σεπτεμβρίου 2023). [Ηλεκτρονική πηγή]. URL: <https://fosfanariou.gr/index.php/2023/09/04/ecum-patr-den-tha-syglithe-synodos-prokathimenwn-gia-to-oukraniko/> (ημερομηνία πρόσβασης 23.12.2023).
- Οικουμενικός Πατριάρχης: «Δεν μας συγκινούν νέα εκκλησιολογία» (18 Μαΐου 2023). [Ηλεκτρονική πηγή]. URL: <https://fosfanariou.gr/index.php/2023/05/18/ecum-patr-den-mas-sygkinoun-oi-nees-ekklisiologies/> (ημερομηνία πρόσβασης 23.12.2023).
- Οικουμενικός Πατριάρχης: Η μήτηρ Εκκλησία όχι μόνο δικαιούται αλλά υποχρεούται να θεραπεύσει το σχίσμα στη Ουκρανία (25 Σεπτεμβρίου 2018). [Ηλεκτρονική πηγή]. URL: https://fosfanariou.gr/index.php/2018/09/25/blog-post_25-33/ (ημερομηνία πρόσβασης 23.12.2023).
- Οικουμενικός Πατριάρχης: Παραμένομεν, επιμένομεν και υπομένομεν (11 Ιουνίου 2023). [Ηλεκτρονική πηγή]. URL: <https://fosfanariou.gr/index.php/2023/06/11/ta-onomastiria-tou-ecum-patr-11-june-2023/> (ημερομηνία πρόσβασης 23.12.2023).
- Ομιλία Μητροπολίτου Σαράντα Εκκλησιών Ανδρέου κατά την Κυριακή της Σαμαρείτιδος (14 Μαΐου 2023). [Ηλεκτρονική πηγή]. URL: <https://fosfanariou.gr/index.php/2023/05/18/omilia-mitropolitou-40ekklisiwn-andreu-tin-kyriaki-samareitidos/> (ημερομηνία πρόσβασης 23.12.2023).
- Ομιλία της Α. Θ. Παναγιόττος του Οικουμενικού Πατριάρχου κ. κ. Βαρθολομαίου προς τον Ουκρανικόν λαόν (26 Ιουλίου 2008). [Ηλεκτρονική πηγή]. URL: https://fosfanariou.gr/index.php/2018/09/25/blog-post_25-33 (ημερομηνία πρόσβασης 23.12.2023).
- Παπαθωμᾶς Γ. Δ., ἀρχιμ., Κανονικὰ ἔμμορφα (Δοκίμια κανονικῆς οἰκονομίας, ΙΙ), Κατερίνη, Επέκταση, 2015 (Νομοκανονικὴ βιβλιοθήκη, τ. 29).*
- Πρακτικὰ τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλης Συνόδου [1872] = Πρακτικὰ τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλης Συνόδου τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐν τῷ Πατριαρχικῷ Ναῷ τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου περὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βουλγαρικοῦ ζητήματος συγκροτηθείσης ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αωοβ´ κατὰ μῆνα Αὐγουστον καὶ Σεπτέμβριον, Κωνσταντινούπολις [Τυπογραφεῖον Ἱ. Ἀ. Βρεττοῦ καὶ Σ.], [1872].

Συντομογραφίες

CFHB SV — Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Vindobonensis. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1975—. Bd. 12/1–3—.

BHG

PL

PG

BB